

Halliste ja Karksi
kirikute ja kihelkondade
ajalugu.

Halliste kiriku 25-aastase jubileumi mälestuseks
29. Oktobril 1892.

Kokku pannud

J. Jung.

Tartus, 1893.

Trükitud A. Grenzsteini trükitojas.

Kõrge auuväärt õpetajale

J. M. Eisen.

Kaljaantja.

Galliste ja Karksi

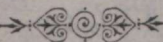
kirikute ja kihelkondade ajalugu.

Galliste kiriku 25aastase juubileumi mälestuseks 29. Oktobril 1892.

Kokku pannud

J. Jung.

Tartus, 1893.

Trükitud A. Grenzsteini trükitojas.

Sooviste ja kirikute

kirikute ja kirkonkoko

Дозволено цензурою. — Юрьевъ, 25. Февраля 1893 года.

Halliste ja Karksi kihelkondade ja kirikute ajalugu.

I.

Wana aeg.

Halliste maakond on üks wana Saalamaa jagu, mis wanal ajal kunni Usti wõi Gesti järweni, see on, praeguse Burtniku järweni on ulatanud, mis nüüd sügawal Lätimaa sees on. Seält lõuna pool elasiwad Lätlased, ja õhtu pool neid, kunni mereni, elasiwad Liwlasid nende naabruses. Lätlased on Slaawi tõugu, aga Liwlasid olid Gesticlaste sugulased ja Soome tõugu rahwas.

Wäga wanal ajal arwatakse siin kohas, kus nüüd Gesticlaste elawad, üks Lättawi rahwa sugu elanud olema. Umbes Kristuse sündimise ajal arwatakse Gootlased siin aset olnud, mis nende matuste asemetest tuntakse. Need on suured kivi lademed, mis siin mail põldude sees ja kirkude peal leida on. Gootlased põletasiwad omad furnud ära ja matsid ülejäanud fondid, tuha ja metallist ehted, ja ka mõgad, piigid ja nuad kõrgemate kirkude peale, ja katjid need kohad suurte kividega kinni.

Neid kohte on Halliste kihelkonnas, Sammaste külas Taru talu põllu sees 2, ja Kääriku põllu sees 1, ja Ubia Mulgi põllu sees 1. — Karksi kihelkonnas on neid: Pöögile Leisi talu maa sees 1, Karksi Tauga mõisa põllu sees 1, Mäekülas 1, ja Polli Kemsi tallu põllu sees 2. —

Need on kõige wanemad märgid, mis meie maa wanusst elanikkudest on maha jäänud.

Gesticlaste ja Liwlaste arwatakse alles umbes 400 aastat pärast Kristust hommiku Wenemaalt seie sisse tunginud ja seie elama jäänud olevat.

Gestlased näis jurnute põletamise Gootlastest endale pärinud olema, sest muist neist suurist kiwilademist on nende päralt. Hiljemalt on nemad aga oma jurnute tuha ja ülejäänud fondid ka muidu kindudesse maha matnud, ilma, et nad neile kiive oleks peale wedanud. Nii-
sugused kohad on Halliste kihelkonnas Sammaste külas Taru talu põllu sees üks, nimega kabeli mägi, teine kabeli mägi on Uue-Kariste mõisa põllu sees, kolmas kabeli mägi Wana Kariste Kamali külas. Nende mägede sees on väga palju inimeste tuhka ja luid just maa pinna-
nas, kuhu kedagi kiive peale ei weetud. Peale selle on inimeste luid ja tuhka ka lageda maa peale maetud, kus waewalt 3—4 tolli mulda peal on, ja ka ilma kiwideta: Abias Muudi talu põllu sees ja Kalbaküla talu piiri sees, Wanamõisa Balu talu põllu sees, Kaubi koolimaja juures, Penuja Weske juures, ja Karsti kihelkonnas Polli wallas Igali talu piiri sees, kus üks Anne kabeli mägi on. Kõik need kohad ei ole sugugi kiwidega kaetud ja on Gestlaste pagana aegsed matuse kohad.

Neid kohte võib siin mail veel palju rohkem olla, aga eesnimetatud kohad on mul teada, sest et ma need olen läbi katjunud.

Need jurnute matuste kohad on wanadel Gestlastel pühad olnud, kuhu nad on ohwerdanud ja seal ka oma usu tegusid teinud. Et ohwri andisi, kunni kaugele ristiusu ajani, veel sinna peale on wiidud, tunnistawad wanad rahad, mis nende kohtade seest leitakse. Seal on neid ordu-, Poola-, Rootsi- ja ka Wenewalitjuse ajast leida.

II.

Tuttaw aeg.

Sarksi lossi ajalugu.

Kui Sakslased kaheteistkümnemal aastajal Liwi maale tuliwad, siis hakasid nad Riia juures Liwi rah-

wast ristiusku õpetama ja ristima. Need olid efiti kawnis wastased, aga wiimaks heitfid nad ommeti ristiusku, kuna Lätlased ristiusule mitte palju wastu ei pannud, waid seda warsti wastu wõtsid.

Nüüd hakkasid Sakslased ka Geshlastele risti usku pakkuma, aga kui need seda wastu ei wõtnud, siis tulid Sakslased Liwlaste ja Lätlaste ühendatud wäega Geshlaste peale ja sundisid neid tule ja mõegaga ristiusku heitma. Kui aga Sakslased oma wäega ära läksid, wiskasid Geshlased ristiusu warsti ära, ja elasid jälle paganate kombel. Sellepärast oli wäga palju sõdasid Geshlaste ja Sakslaste wahel, kes oma Liwlaste ja Lätlastega siit Halliste mailt alati Wiljandi poole läbi käiswad ja ühes ka seda maad häwitafid ja laastafid, et Burtniku järwest saadik kunni meie Halliste kihelkonna rajani, see maa rahwast üsna tühjaks oli jäänud. Geshnii, kui maa eespool ütlesin, on Geshlased kunni Burtniku järweni elanud. —

Selle lagedaks tehtud maa on Lätlased selle järel oma kätte wõtnud, sest et see üks wäga hea maa koht on. See wõib olla, et nad weel sügawamal meie maa sees endid on asutanud, sest et Halliste ümber sagedaste kottade nimesid ette tuleb, mis Läti keele on, kui Laatji (karu), Masa (weike, madal), Kaide (oota, waata) j. n. e. Siis peawad Geshlased neid aga siit jälle niipalju tagasi tunginud olema, kus nad praegu on, — ja sealtki on Geshlased neid weel meie päiwil edasi tunginud.

Kõige esmalt tuleb Halliste nimi Läti Hendriku aja- raamatus peat. XV. § 7. ette, kus ühest niijugusest sõjast, nagu eespool kõneldud, räägitakse. Geshlased ja Lätlased olid siis kõige kurjemad waenlased üksteisele, ja tegid ka üksteisele kurja, niipalju kui nad aga wähe suutsid. Enne seda olid Geshlased Läti maal Burtniku ümber riijunud, põletanud ja tapnud. Seda tuli Lätlaste wa-

nem Ruzsin neile jälle kätte maksma. Enne nad torna-
sid Wõru ja Tartu maale, häwitasid ja tapsid seal, ja
kui nad tagasi tulid, tulid jälle teised Lätlased läbi
metjade Sakala maakonda „Alistesje“, ja leidsid kõik ini-
mesed omas majades, sest et nad ei teadnud kuhugi ära
põgeneda. Need said kõik maha löödud suuremast
kunni vähemast saadik, ja kui neid palju oli ära tapetud,
wõtsid nad naised, hobused ja elajad enestega, mis nemad
ükssteise wahel ära jagasid. Selle üle ehmatanud, saat-
sid Alistegundlased ja teised Sakalased saadikud Riiga, ja
palusid rahu. Kui nemad omad pojad olid pandiks an-
nud ja ristmise sakramenti lubasid wastu wõtta, siis anti
neile rahu ja nemad tulid oma koju tagasi. —

Et aga Gestlased ikka jälle ristiusust ära taganesid
ja neid ühtelugu seda pidama sunniti, siis jaotati see
maa kõik wana kilegundade kaupa ära ja tehti igasse ki-
legunda üks kange müüridega loss, kus sees siis kristlaste
wägi ilma tülitamata wõis olla, ja kui tarwis, maale
nende peale minna, kes usust ära taganesid. Esimesed
kirikud olid neil siis losside sees. Lossi ülemad ja ülem
piiskop jaotasid need lossi wallad ja kilegunnad tükkideks
ära ja andsid neile meestele pruufida, kes lossis seda
maad walwamas olid. Nõnda on siis praegused mõi-
jad tekkinud.

Selle wiisiga ehitas ka ordumeister Goswin von
Herike aastal 1357 Rarksi lossi seie maa nurka, kelle
walitjuse di Jäüiste ja Rarksi, ja ta müüsi Saadve ityer-
konna maad on olnud.

Ujooloo kirjades ei tule Rarksi lossist mitte palja
ette. Alguses oli see muidugi ordu päralt, aga pärast
ordu kadumist oli see loss Poola walitjuse al, keda Poola
kuningas Sigismund August aastal 1562 oma õele Ra-
tarinale kaasanniks oli annud, kes Soome maa hertsogi
Johannile oli abikaasaks saanud. Et Poola ja Daani

tuningad sellel ajal Rootsi wastased olid ja hertsog Johann Poola kuninga demees oli, siis kartis Rootsi kuningas Cerik, et hertsog Johann ka tema wastane pidi olema; sellepärast laskis ta Johanni wangi panna ja wõttis aastal 1563 Karksi lossi Rootsi alla ära.

Aastal 1573 tuli üks Wenelaste hulk Nowgorodist wälja, piirasid Karksi lossi ümber ja wõtsid selle Rootslaste käest jälle ära. Wene Suurwürst Iwan hirmus andis selle lossi siis Wiimaa kuninga Magnusele, kes lühikese aja seal elas ja sealt waris Põltsamale läks.

Selle järele wõtsid Poolakad selle lossi jälle oma kätte, kus nende uhke ja rikas kindral Georg Fahrensbach aset pidas.

Aastal 1600 läks Rootsi wäe ülem Kaarl Güllenhjelm oma wdega Karksi lossi ette. Seal tuli üks noormees ratsa tema juure ja ütles enese Poola kindrali Fahrensbachi juurest ära jooksnud olewat, kes teda olla kurjaste waewanud. See pakkus ennaft Güllenhjelmile juhatajaks, kust ta Karksi kindla lossi sisse pidi saama, kus Fahrensbach oma rohket tagawara ja kõige kallimaid ja paremaid asju üles pidawat.

Güllenhjelm läinud siis 500 mehega juhataja järele, kes neid kitsa, kõrwalise teede peale wiinud. Kui nad wiimaks ühte metsa jõudnud, kus kedagi teed ei olnud, andnud juhataja hobusele kannuksid ja olnud kadunud. Fahrensbach oli siis oma hulga meestega metsa läinud ja Güllenhjelmi kõigest küljest sisse piiranud, ja kõik tema mehed enamiste maha tapnud.

Selle peale oli hertsog Kaarl oma wäega sinna tõtanud ja kõik selle koha sisse piiranud. Kõik olid Poolakad wapraste wastu pannud aga olid pidanud ommetigi wiimaks alla heitma, aga selle auja tingimisega, et nemad lehwiija lippudega ühe teise kindla koha pääle wõtsid ära minna. — Karksi lossis leiti palju sõja tarwi-

tusi ja toiduise tagawara, ja kõik Fahrensbachi kogutud warandused ja kallid asjad. Kui teda sellepärast küsiti: miks ta oma kallid asju mõne kindlama koha peal ei ole hoidnud? wastas ta uhkeste: „Mina tahtsin, et kui Kaarl neid ka oma kätte saaks, seega näidata, et temal mitte ühe kerjajaga tegemist ei ole olnud!“

Aastal 1640 ümber ja pärast seda oli Rootsi walitus selle losji oma sõja kindralile Lars Krusele pruukida annud, kelle suguwõja weel kunni 1697 aastani selle omanikud on olnud. Selle järel wõeti see mõis jälle kroonu peale, ja nõnda läks see ka aastal 1710 Wene kroonu kätte, kes seda jälle oma wäeülematele pruukida andis. Weel aastal 1790 oli see kroonu oma, keda kroonu selle järele ära müüis, ja nüüd on see Graf Duntenite päris omandus.

III.

Halliste ja Rarksi kirikute ajalugu.

Halliste kiriku ajalugu ei wõi meie ilma Rarksiita mitte ette tuua, sest Rarksis peab esimene kiriku ase siit ümberkaudse maa tarwis olema olnud, ja Halliste on aga pärast Rarksi kõrwa kaswanud. Peale selle on need mõlemad kirikud 1630 aastast jaadik, kunni meie päiwini, ühes olnud, keda üks õpetaja on teeninud. Alles 1875 aastal said need kirikud ühest ära lahutatud, ja Rarksi sai omale iji õpetaja.

Juba 1349 aasta ümber, see on 543 aasta eest, arwatakse Rarksis üks katoliku preester aset pidanud olnud, sest sellel ajal tuleb ajaloos kõige esimest korda üks Rarksi kiriku õpetaja, nimega Detmarus, ette. Kas siis juba kirik seal on olnud, ei ole õiete teada. Aga kui ordumeister Goswin von Herike aastal 1357, Rarksi losji ehitas, siis on sinna üks weike wõlwitud kirik wõi

fabel ehitatud. Et see fabel aga väga pisuke oli, siis on wana kirjade järele enam kui 224 aastat tagasi, Karksi lossi wärawa ette wälja üks uus puust, torniga kirik ehitatud, keda „Peetri kirikuks“ nimetatud. Aastal 1731, see on 161 aastat tagasi, räägivad wanad kiriku kirjad jälle Karksi kiriku uuesti ehitamisest. Wisist on seda endist puu kirikut siis uuendatud. Praegune Karksi kirik on aga 1777 aastal uueste lossi sisse ehitatud, kelle 100 aastast jubileumi meie mõne aasta eest tagasi oleme pühitjenud.

Sellest ajast, kus katoliku preestrid Karksis aset pidanud, ei ole kirjades mitte palju leida, kes seal nimelt ammetis olnud. Aga kui Luteruse usk seiemaale oli tulnud, sellest saadik on meil enamiste kõik kiriku õpetajad teada, kes seal ja Hallistes ametis on olnud.

Kõige esimene teadaw Luteruse usu õpetaja, kes Karksis ammetis on olnud, on Kristjan Schraffer, kes 1582 aastast saadik esiti Liwimaa kuninga Magnuse maja õpetaja on olnud, sest et kuningas Magnus jellel ajal Karksis oli elanud, kust ta pärast seda Võltsamale läks. Sellel ajal on Karksi kirikul oma maa ja kirikumõisa olnud, kelle aset praegu weel „Papi mõisa kohaks“ kutjutakse, aga Karksi mõisa käes on. Seesinane kirikuõpetaja, Kristjan Schraffer, on aastal 1587 Tartu linna õpetajaks saanud, ja pärast teda ei ole Karksis enam isi õpetajaid teada.

Kui meie maa selle järele Poola walitsuse alla sai, siis püüdsid Poolakad Luteruse usku süin maal wägise ära kaotada ja katoliku usku jälle ajemele seada. Siis oli ka Karksi kirik jellel ajal ilma õpetajata jäänud, ja wististe ka Karksi kiriku mõisa hooned ära põletatud ja kiriku maad Karksi mõisa kätte jäänud. Aastal 1613 leidis Wõnnu katoliku piiskopi saadik, Teknon, Karksi kiriku ilma preestrita olemat, siis läeti Wõnnu katoliku

piiskopi poolest Helme preester Paul Bazarowsky ka Karksi kiriku waimulikuks talitajaks, muidugi katoliku usu järele. Warši pärast seda aega, kui siit maa jälle Rootsi walitjuse alla sai, on Karksi ja Halliste kirikud ühe Luteruse usu õpetaja alla saanud, kes neid mõlemaid kirikuid kuni meie päewani ühes on teeninud.

Halliste kiriku ja kihelkonna nimi, mis wanaaegses Karksi lossi wallas on, — tuleb wanas kirjades aastal 1504, see on 388 aasta eest, kõige esimest korda ette.

Kus kohal Halliste kirik kõige esite on seisnud, ei ole kirjades mitte leida; aga rahwa wana jut räägib, et Halliste kirik ennewanast Penuja piiri sees olnud, kus Randsepa talu põllu sees Halliste mäe peal praegu weel kiwi müüride ja wundamendi asemed leida olla ja suru- aea koht Penuja westi juures.

Kui see ial nõnda on olnud, siis on see kõige warem katoliku ajal olnud, aga Luteruse usu ajal on Halliste kirik ifka oma praeguse koha peal seisnud.

Aastal 1632 sai Halliste ja Karksi kirikute peale Luteruse usu õpetajaks Johann Strauß, kes kuni 1640 aastani mõlemaid kirikuid on teeninud. Wiist on Hallistes jellel ajal puust kirik olnud.

Aastal 1640 sai Johann Berends Halliste ja Karksi kirikute peale õpetajaks.

Aastal 1642 leitakse Halliste kirik heas seisukorras olewat. Aga aastal 1668 annab õpetaja Berends kiriku patronile, Bornuse härra von Schlippenbachile ühe rehungi ette, mille järele see kirik uueste kivist üles ehitatud saanud. See oli järgmine:

Ehitaja meistrile antud	135 riigi taalert.
10 sälituse lubja eest	20 " " "
Kiriku afende eest	60 " " "
Sepale maksetud	1 " " "
1654. — 10 sälituse lubja eest	20 " " "

Müüri meistrile antud	18	riigi	taakrit.
I wafst lühter kantšli peale, mis patroni härra annud, maksab	13	"	"
Suure kella eest maksetud	161	"	"
Dennis härra von Ferjen altari eest maksnud	40	"	"
Kell, mis patroni härra annud	50	"	"
Kiriku torn, mida patroni härra teha lastnud, maksab	92	"	"
Kantsel, keda ka patroni härra teha lastnud, maksab	80	"	"
Üks hõbedast altari kann, mida patroni härra annud, maksab	41	"	"
Klaasi töö eest	31	"	"
2000 naela eest	3	"	"

Summa . 765 riigi taakrit.

Aastast 1656 ja mõned aastad edasi, kaebab õpetaja Berends, et wäga kuri aeg siis siin maal on olnud, sest et sõda ja katk siin olla möllanud, mispärast ka wäga wäha kiriku kotti raha jisse tulnud, ja sedagi olla Poolakad ära wiinud. Ta pidanud waenlaste eest põgenema kunni märtsi kuuni 1658. Selle wahel olla ta suure hirmu ja waewaga kord Hallistes, kord Paistus, Wiljandis ja Tarwastus jutlust pidanud, sest et nende kolme kiriku peal sellekorrall kedagi õpetajat ei ole olnud.

Zuba selle õpetaja ajal 1661 ja 1668 aastal nõuti Halliste ja Karksi koguduste poolt kirikute katsumise korral, et need mõlemad kirikud üksteisist lahutud jaaksid ja et Karksi kirik isi omale õpetaja peaks saama. Selle juures tuli ikka see küsimine ette: kuhu on siis Karksi kiriku maa jäänud? Kiriku katsumise juures aastal 1668 nõuti kiriku kubjas Rantre Jürgen ja wana Polli Margus ette, kes selgeste teadsid tunnistada, et Pappi mõisa kohal enne kiriku maa olnud, kus õpetaja elanud, mis nüüd Karksi

mõisa käes olla, ja et Wakkiste külast kolm talu õpetajal teol olla käinud ja omad maksud sinna maksnud. Selle peale anti Karksi lossi walitsejale käsk, et tema aasta pärast õpetaja majad endise õpetaja maa peale peab ülesse tegema, ja kõik termelt kiriku heaks kätte andma. — Aasta pärast wabandas lossi walitseja, et temal seda põle wõimalik teha olnud, sest et lossi omaniku käest te wale luba ei olla tulnud. Peale selle jalgab weel lossi walitseja Lars Wedemann hoopis ära, et Karksi kirikul ei maad ega mõisat ei olla olnud, — ja see asi jäi seisma. — Aastal 1683 tuli see asi kiriku katsumisel jälle ette, kus lossi walitseja wastas, et tänini Karksi kirikul kedagi kirikumõisat ei ole olnud. Halliste õpetaja Berends paneb sellele wastu ja ütleb, et Karksi õpetaja Kristjan Schraffer (1572—1587) Papi mõisas on elanud, ja et seal kiriku mõis on olnud. — Sellepeale pakub lossi walitseja ühte teist kohta kiriku lõhedalt kirikumõisa ajutuseks, mida kohta Emändi mõisaks kutsutakse, kus aastas umbes 25 wakka wilja maha külwatawat. — Aastal 1696 juri õpetaja Berends.

Aastal 1697 sai Heinrich Archias Nikolai Halliste ja Karksi kirikute õpetajaks. — Nüüd tuli selle järele Rootsi Kaarli XI. poolest suur mõisate rewideerimine ja wähandamine, kus juures Karksi lossi mõis kroonu peale ära wõeti, ja selle peale tuli suur Põhja sõda Wene ja Rootsi wahel, mis nende kirikute lahutuse küsimuse hoopis waikima pani. Kiriku katsumise protokollid aastast 1713 kuni 1730 waikivad sellest hoopis. — Nikolai on wist 1690 aastast jaadik Hallistes wana Berendsi abi olnud ja wist 1706 aastal ära jurnud, sest ühes wanas Halliste kiriku raamatus on wiimane ta käekiri 25 Jaanuarist 1706.

Seeßamma õpetaja on Halliste kiriku raamatusse mõned tähendusjed kirjutanud. Ta kirjutab aastal 1697:

Ühel pühapäeval Märtsi kuul saiwad jurnuaea peal Weelikse wallast 144 inimest, weiksid ja suuri, ühe augu sisse ilma puusärgiteta maha maetud, kes teede ääre nälga ära oliwad jurnud.

Warji selle järel, Mai kuu hakatujel, saiwad teise augu sisse 126 inimest ilma puusärgideta maetud, kes nälga olid jurnud.

Naiستewalla külasse kalmu sisse saiwad 17 inimest maetud, kes wõsadiku ära oliwad jurnud.

Pöögles on nälga jurnud 44 inimest.

Seitsmemal pühal pärast kolmainu Jumala püha ei tulnud ühtegi inimest kirikusse, sest et Wenelased sisse tungisid ja kõik ära olid põgenenud.

Sellesamma sõjaajal oliwad Pornuse, Raubi, Pöögle, Kariste ja Karksi rahwas väga toledaste Halliste ümber põletama ja riisuma hakkanud.

Seesamma õpetaja Nikolai kaebab ühes kirjas 22. Septembrist 1702, et eesnimetatud rahwas Halliste kiriku riiustad ja õpetaja maja kraamid, kui ka Pornuse mõisa walitseja Winkelmanni asjad olewat ära riijunud, puruks lõhkunud ja ära põletanud, sest et tema ja Winkelmann need asjad Pornuse Rangru Niglase majasse „soo sisse“ olla wiinud, (wist praegune Rangru Oti talu koht), kust ülemal nimetud rahwas neid kätte saanud, Rangru maja põlema pannud ja muist asju tulesse wisanud, kellest tema aga pisut pärast kätte saanud.

Bernu Landgerichti kohtu aktides seisab seesama lugu järgmiselt:

Aastal 1702 Juuli kuu sees, kui Wenelased Humuli lahingis wõitsid, ja nemad Sangastest Bernu poole minnes kõik mõisad ja talud tee ääres, kunni Pornuseni, ära oliwad põletanud, siis oli ka pastor Nikolai pidand ära põgenema ja Pornuse Rangru Niglas Schappi juure minema, kelle maja pool penikoorimat Halliste kirikust eemal

metša ja soo sees oli. Nikolai ja Winkelmann olid omad kastid sisse pakitud asjadega ja kiriku riistadega Kangro talusse wiinud ja tema kätte hoida annud. Siis olla Nikolai oma naise wenna Franz Witteni lese, Anna Maria, ja oma tüdrukü Helena sinna juure wahiks pannud, kes ka niikaua nende asjade juure jäänud, künni Halliste kiriku maja põlema pandud, mis teisipäewa hommikul kella 7 ajal sündinud. Need wahid olid siis ka ära läinud ja need asjad Kangru ja tema wenna, ja Raubi Raudsepa peremehe Beebo hooleks jätnud, kellest wiimne neist õpetaja wastu nende asjade eest on lubanud wastata. Nikolai isi oli Kangru majast Esmaspäewa hommiku ära läinud ja Winkelmanniga ratsa Bernu sõitnud. Kui nüüd Pöögle mõis talurahwa pruukosti ajal põlema oli pandud, siis oli hulk inimesi Kangru talusse kogunud, ja seal Nikolai ja Winkelmanni asjad ära riisunud ja ära wendanud. Seal olla, ütleb Pornuse Sõõtsi peremees Hain, üks niijugune hulk inimesi, niihästi metsas kui ka teede peal olnud, kes kui linnud raipe kallale langenud; sest kui mitte nii palju inimesi seal ei oleks olnud, siis eht oleks wäha neisje asjadesse puudutud.

Keisapäewa ajal oli waenlane Pornuse, Raubi, Abia ja Kariste mõisad ära põletanud. Wastu õhtut oli Pöögle (Pornuse?) peremees Sõõtsi Hain nõu annud, Kangru maja põlema panna, mis peale Raubi walla Raubi talu peremees Beeter tule olla ulesse löönud, ühe tüki takku põlema süüdanud ja Pornuse Sõõtsi Haino kätte annud, kes selle katusesse pistnud, mis peale see maja ära põlenud. Riisujad talunikud olid need asjad, mis weel riijumisest üle olid jäänud, nende seas ka suur jagu Nikolai raamatukogust — põlema maja leekidesse wiisanud. — Ka Halliste kirik, mis waenlastest oli puutumata jäetud, sest et Nikolai ja Winkelmann enne oma põgenemist kiriku ukse peale sõega ühe suure ristii oliwad maalunud — sai taluniku-

dest ära lõhutud ja ukse luk ära murtud. — Talunikud püüdsiwad oma tegu järgmisel wiisil wabandada: Kui Karksi juba põles, siis olla walitseja Winkelmann Pornuse taluniku Kamara Hainule kiriku juures ütelnud, et tema hulga asju Kangru talusse olla wiinud: nemad wõida need sealt ära wõtta, sest et see parem olla, et need enemine nende, kui waenlaste kätte jaawad. Hain olla seda Winkelmanni ütelist, kes neid üksi Kangrule wiidud sinki ja õlut olla käsknud pruukida — niikohel laiale laotanud, mille järele see inimeste hulk Kangru talusse on hakanud minema. Inimesed olla kangru maja sellepärast põlema pannud, et nemad olla kartnud, et waenlane muidu nõnda paljude asjade pärast, mis seal olnud, põgenejaid kergeste seal juures olewas metsas wõiks ülesse leida ja neid taga ajada! — Rahetja päewa pärast oli õpetaja Nikolai nelja dragoneeriga Bernust tagasi tulnud ja Winkelmanniga ratja Halliste ümber sõitnud, ja mõned oma asjad talunikude käest kätte saanud. — Nende asjade seas, mis kiriku päralt olid, ja mitte kätte ei saadud, nimetab Nikolai ühte „hästi rauatud Halliste kiriku kasti, mille sees weel natuke raha, kõikisugu wanu kirju ja kaks kiriku kotti, kellest teine hõbe kellaga olnud.“ — Oma kätte saadud, aga ära lõhutud klaveri hinda rekendab ta 2 riigi taalert. —

Hoowi kohus mõistis Raudsepa Beebule 20 paari, Kangru Niglasale 10 paari ja Jõõtsi Hainule 10 paari witsa hoopu, aga Raubi Beeter ja Kamara Hain jäid ilma trahwita.

Esseiswa loo järele wõib seda päewa kaunis selgeste kätte saada, millal Wenelased Halliste kiriku mõisa, Pornuse, Raubi, Abia, Kariste, Pöögile, Karksi ja selle karjamõisa (wist praeguse Polli mõisa) tuhaks oliwad teinud. See on wisjst teisipäewal 22 Juulil 1702 sündinud.

Raua ei saanud Nikolai mitte rahu olla, sest waenlane häwitas Hallistes ja ümberkaudu järgmisel aastal

weel raskemine, kui 1702, mikspärast ta jälle põgenema pidi. Ta kirjutab aastal 1703 nõnda: „Rüüd tuli teine Wenelaste larm siisje, kes ka meie kiriku ära põletasid, ja meil ei jäänud kiriku koti raha sugugi järele, tunni meie jälle midagi saime.“ — Ristitud lastest Dijsust ütleb ta 1703, et ta 30. Oktobril uueste põgenemise peal Rimmo Hansu — olemat ristinud.

Ka talunikud käiswad riisudes ümber ja tegiwad tulega Sakstele kahju. Halliste mail näis üks Dijsu Rahtsepa Tiidu Märt nende peamees olla olnud, kelle juhtimisel nemad juba 1702 aastal, pärast Humuli lahingit, Dijsu mõisa olemat ära põletanud ja paljaks riisunud. Sellel ajal oli landrichti kohtu kõrwalistnik, Johann Kristow Schönfeld, selle mõisa rentnik olnud. See kirjutab, et kui tema Riiaist tulles läbi metsa jälle sinna mõisa peale läinud, siis olla see hirmus näha olnud. Juuni kuul 1703 kirjutab Schönfeld sellest sammast Rahtsepa Märdist, et ta ifka 70 ja 80 ratsamehe ja seltsilisega ühes koos olla olnud ja ennast metjas üles pidanud, kust ta jälle ähwardanud, mõisat uueste kõige Sakstega ära põletada. — Schönfeld olla ta pärast kätte saanud ja Dijsu mõisa aita finni pannud, kust tema seltsimehed teda jälle wägise lahti teinud, mille järele ta Oktobris 1703 Wenelastega ühes Dijsu Raadi karjamõisa tuhaks oli teinud, mis ühe leitinandi Römelingi käes oli olnud.

Aastal 1706 sai Gotthard Ucke Halliste ja Rarkji kirikute peale õpetajaks, kus tema aga 4 aastat ammetis oli. Ta oli enne seda juba 20 aastat Piimi maal Rootsi wäe juures rügemendi õpetaja olnud, ja selle pika ja raske ammeti tallituse eest kuninga Kaarli XII. poolest kästud Halliste kiriku peale õpetajaks jääda. — Et Halliste ja Rarkji kogudused sõja ja katku pärast kõik laiali olid läinud ja rahwas wäga otja oli saanud, siis läks Ucke kõige naije ja lastega aastal 1710 Saksa maale Lüübecki linna.

Aastal 1710 on üks abiõpetaja, nimega Anton Günter Oldius, Hallistes ja Karfhis ammetis olnud.

Aastal 1711 kutsus Bornuse mõisnik, kindral Schlippenbach Johann Dorni Halliste kiriku peale õpetajaks, sest et tema, kui Rootsi sõjaväe rügemendi õpetaja, Halliste kihelkonda sellel kuival sõja ajal, kus see ilma õpetajata olnud, hoolega oli tallitanud, kui temal iial teenistusest võimalik olnud. Ta on ka aastast 1713—1719 Saarde kirikut kõpu kabelega ühes, teeninud, mis pärast Wiljandi külgi tõmmatud.

Wiinne tähendus, mis Dorn oma käega Halliste kirikuraamatuse on kirjutanud, on 23. Oktobrist 1721. Ta on enne 14. Mai kuu päewa 1722 ära surunud, sest üks Wiljandi weskär nõuab landrichti kohtu läbi eesnimetatud päewa al tema lese käest wõlgu jäänud toherdamise raha.

Juuni kuus 1721 andis Dorn weel Halliste kiriku ehitaja meistrile, Johann Bgylale, kiriku laekast raha wälja, sest et Wenelased Halliste kiriku 1706 jälle oliwad ära põletanud, keda kiriku patron general-lieutenant Anton von Schlippenbach ja lieutenant Dawid Römeling 15. Juunil 1715 uueste ülesse ehitama hakkasid, kellele 23. Märtil 1621 kapitain F. von Schlippenbachi ja majori proua von Rosenkampi poolest katus peale pandi.

Dorn on Halliste kiriku raamatuse weel järgmised tähendused kirjutanud:

„Aastal 1710 on Halliste kihelkonnas katku surunud, ja kalmetesse ja wõjadikkudesse maha maetud, kuidas talurahwa kiriku wõormündrid seda on ülesse tähendanud:

Karistes	ou	surunud	294,	juuri	ja	weiksid.
Abias	„	„	573,	„	„	„
Weelikses	„	„	59,	„	„	„
Raubis ja Bornuses	432,	„	„	„	„	„
Penujas	„	„	247,	„	„	„
Dijus	„	„	145,	„	„	„

Talurahwa ebajumala teenistuse vastu oli Dörnli ka palju wõitlemist. 6 Juunil 1713 andis ta Bernu alama konfistoriumile teada, et Karistes üks talunik, nimega Diplapi Hans, juba mitu aastat oma warikus ühte puust risti pidawat, mida ta kui ebajumalat auustawat, seda kummardawat ja sellele ohwrit wiivat. Tema, Dörn, olla teda sellepärast mitukorda manitsenud, et ta seda puust risti peaks ära põletama ja nõnda seda ebajumalat, mis tema hingele väga kahjulik, hoopis ära kaotama. Aga Hans olla sellest tähelepanemata seda risti ikka kui püha asja seisma jätnud, kuni tema, Dörn, seda ebausku risti tänasel päeval kiriku teenrite läbi olla lastnud ära põletada ja häwitada. Selle üle olla Hans ja tema naine väga kurjaks saanud, ja waljuste kisendanud, et nemad tahta enuemine omad kaelad timmuka tätte anda, kui nemad iji sellesse ristisise puutuwad, ehk seda ära põletawad. — Kui tema nüüd nende umbusku ja ebateenistust weel noomida tahtnud, mis peale ajalik ja igawene nuhtlus tuleb, siis annud Hans temale wastuseks: Ei, kaeba mind kohutusse, ma ei küsi sellest midagi! — Et Hans ja tema naine omaist umbusust ja kangekaelusest sugugi järele ei annud, siis anda tema, Dörn, neid kohtu kätte. —

Dmmeti ei ole neid protsessi kirjased mitte leida.

Uhes kirjäs, mis ta 27. Juunil 1713 praust Westringile kirjutanud, ütleb ta Halliste kiriku „ära häwitud ja kehwa olewat.“

Aastal 1722 on üks Martin Goldfisch Halliste kirikut teeninud, aga ta ei ole mitte kiriku peale laulatud olnud. Goldfisch oli aastal 1721 Kariste mõisas majori proua von Rosenkampfi juures kodu koolmeistriks olnud, ja wõib õpetaja wahel ajal, selle koha peale lootes, ka Hallistes kiriku teenistust pidanud olla. Aastal 1723 kutsuti Goldfisch Sakobi kiriku peale, kust ta 1732 jälle Paistu kiriku peale tuli.

Aastal 1723 30 Märtsil kutsus Pornuse mõisa proua Helene von Schlippenbach Johann Ucke, Gotthard Ucke poja, Halliste ja Karksi õpetajaks. Siin on see truu ja hoolas hinge karjane, kes oma koguduse hariduse eest suurt hoolt kannud, üle 50 aastat õnnistusega tööd teinud. Ka on tema aastast 1728—31 Saarde kirikut ühes teeninud. — Ucke juri 3 Märtsil 1774 äkitfelt ära.

Ucke ajal sai Karksi kirik kahte korda ehitatud: esimene kord puust, väljaspool lossi, aastal 1731. Ja 9. Septembril 1773 võeti jälle nõuaks, uut kivist kirikut lossi sisse ehitada, sest et wana kirik enam parandada ei kõlba. Lossi sees olla kindel wundament al ja ka paar seinat olewat siin kõlbulikut. Karksi mõisa härra, major von Derfelden ja Tuhalane mõisa härra, Kapitein von Wacker juhatajate sedatööd, mis 7 Septembril 1778 walmis sai. See kirik on, peale materjali, tööpäewade ja materialide juurde wadamise, 1950 hõbe rubla maksmata tulnud, mille tarwis Pöögles mõisa härra von Winter 200 hõbe rubla ja Siisu mõisa härra von Sievers 100 hõbe rubla olivad kinkinud.

Sellesama õpetaja Ucke ajal sai ka Karksi kõstre koht asutatud. Aastal 1724, 24 Oktobril, annab üks generaldirektor G. von. Wölkersahm Bernust Karksiisse käsu, et Karksi kiriku ligidal olew Turba Matzi Hantsu maa kõstri pruukimiseks peab antud saama, ja et kihelkond kõstri elumajad ja muud tarwilised hooned sinna peale ülesse peab ehitama, et Sumala auu selle läbi saaks laiendatud ja noored inimesed Sumala sõnas seal õpetatud.

Aastal 1767 nõuti kiriku katsumise peal jälle Karksi kiriku maid taga, — keda aga Karksi ja Põlli mõisa käes võltsi pruukida olewat. — Selle peale kästi kiriku wõõrmeändri härrat õpetaja maa pärast hoolega järele kuulata, kuidas see kiriku käest ära on saanud ja kuhu see jäänud,

mille üle ülema kiriku eestseisujatele selget teadust pidi antama.

Aastal 1773 anti Karksi kihelkonnale Põpimõisa maa seest 40 sülda pit ja 20 sülda lai tüf maad uueks matuse aeaks, mis ka sellel sügisel pastor Ucke poolt sisse õnnistatud sai.

Et Ucke juba wana oli, siis kutsus Põrnuse härra Baron von Schlippenbach aastal 1774 Kristjan Heinrich von Seebergi Halliste ja Karksi kirikute peale abiõpetajaks, kuhu peale ta 2-sel Webruaril 1774 laulutati. Aga kui Ucke 3-mal Märtil jellel sammal aastal ära suri, siis jäi Seeberg isi päris õpetajaks. Kui ta oma juure koguduse peal 33 aastat hoolega oli tööd teinud ja selle juures jõuetumaks jäänud, siis suri ta 69 aasta wanaduses 16. Oktobril 1806.

Õpetaja Seebergi ammeti hakatusel wõeti aastal 1774 nõuks, Halliste kiriku õpetaja elumaja uueste ehitada, ja wiisijst ka uue koha peale, keda Halliste ja Karksi kihelkonnad ülesse on ehitanud, mis aastal 1776, 9. Detsembril walmis oli saanud.

Sellel sammal ajal oli ka Halliste kihelkonnale uus furnuaed antud, kuhu praegust furnuid maetakse.

Aastal 1775 oli jälle Hallistes ja Karksis kiriku katsumine, kus juures uueste Karksi kiriku maad taga nõuti. Kiriku katsumise kommissjoni käsu peale oli major von Derfelden kolm kõige ~~wõigemad~~ ^{wanemad} meest ette toonud, nimelt Jase Hans, Murasse Tosi Markus ja Pollist Witste Süri, kes wande asemel järgmiste küsimiste peale wastust andsid:

Kas nemad Karksi kiriku maast midagi teawad?

Kõige esimene ütles, et tema oma äia, Kangro Jaagu käest, kes nüüd ammugi surnud, olla kuulnud, et seal üks tüf maad olla, mida Põpimõisaks kutsutakse.

Kas tema selle maa piiriji ka tunneb?

Paris piiri ei teadwat tema kül mitte, aga niipalju olemat temal kuulu järele tuttam, et see maa Karksi linna weskü juurest mööda lossi orgu, wanast lubja august mööda, ühe suure kiwi peale wälja minewat, kelle peal wanast 7 risti, olnud nüüd aga üks ainus rist näha olemat. — Sellest kiwist olla see piir ühe oru läbi ühe heinamaa peale läinud, mis Roodiniit olla nimetatud ja Papi mõisa päralt olnud. Seda heinamaad pruugib praegu Karksi mõis, kelle asemele endine Karksi mõisa rentnik, härra leitinant von Grothusen, Halliste õpetajale ühe teise heinamaa olla annud, mis Tuhalane pool küljes on ja Saksniiit kutsutakse, mida õpetaja weel praegu pruugib.

Kes pruugib Papi mõisa maad?

See maa olla Karksi mõisa käes pidada, ja kuidas nemad usuwad, pruukida ka Polli talunik Papi Peeter ühte jagu seda maad (sest et selle wahel Polli mõisa Karksi mõisa küllest ära oli jagatud, mis enne Karksi karjamõis oli).

Kas ka selle maa peal, mis Karksi mõis tänini pruugib, keegi elamas on?

Selle maa peal olla üks rehi, ja seal sees elawat üks Karksi mõisa tallipois, nimega Jaak.

Kas see Jaak seda maad rehe juures ka pruugib?

Kema olla, peale aeamaa, ümber 3 warka ruffid wälja külwanud.

Kas selle maa peal ka metsa ja wõsa olemas on?

Seal ei olla kedagi metsa ega wõsa.

Kas see elanik metsa maad ka seal pruugib?

Karksi mõis olla mõni aasta enne Jaaku metsad sealt ära raiunud: nüüd olla mõni aasta tagasi need metsa maad kinni pandud, et Jaak neid ka pruukida ei tohi.

Seda kõik tunnistajid ka teised ülemal nimetatud tunnistajad.

Siis küsiti: Kas nemad mitte ei tea, kas selle maa peal kirikumõis on seisnud?

Nemad olla küll kuulnud, et wanal ajal selle maa peal kirikumõis olla olnud, kellest wanad ahjude asemel praegu weel tunda olla, nõnda ka üks kaew ja tiik, mida praegune elanik Jaak pruukida.

Kas neil midagi muud teadusid sellest ei ole?

Enam ei teadnud nemad mitte ütelda.

Siis küsiti jillakohtu härra von Dunteni käest, kas ta seda tõeks tunnistab, et eesnimetud Polli talunik Papi Beeter, ühte jagu Papi mõisa maast pruugib?

Härra von Dunten lubas kohtuliku kirjade läbi tõeks teha, et Polli mõisa ega talunikkude käes midagi Papi mõisa maast ei ole, waid et kõik tema piirid selgete märkidega ja ristikiwidega ära olla tähendatud.

Nõnda jäi kiriku maa nõudmine ja kiriku lahutamise küsimus jälle seisma.

Aastal 1778 wõeti nõuks, Halliste kirik ümber parandada ja uus käärkammer teha. Sellel samal aastal hakati ka Halliste kirikule uut kiwi torni ehitama, mis 1781 aastal walmis saanud.

Aastal 1779 tehti Halliste kirikule uus koor sisse.

Aastal 1783 ehitati kihelkonna koolimajale 5 sülda uut jagu juurde.

Aastal 1790 walati wana lõheline kiriku kell ümber, sellele 2 wana lühtert juure pandi, mis 20 naela kaalusiwad, et kell 300 naela raske pidi saama. 1793 tehti kirikule uus laudpõrmand alla.

Aastal 1799 tehti kellalööja maja kirikumõisa maa peale.

Kui õpetaja Seeberg 3. Märtsil 1806 ära oli surnud, siis kutsuti Tarwastu kiriku pealt Karl Ernst Berg Halliste ja Karksi kirikute peale, kuhu tema 4mal pühapäewal pärast kolmainu Jumala püha, aastal 1807 laulatati. Aastal 1809 sai ta Pernumaa ülema kiriku

eestseisuse liikmeks (asjesjoriks) ja 1811 Bernu maa praostiks. Aastal 1824 kutsuti teda Sangaste kiriku peale, kust tema jälle Riiga kindralsuperdendiks sai.

Aastal 1812 sai Halliste kirik altari poolt otsast juuremaks tehtud ja ka uus katus peale pandud.

Aastal 1825, 28. Veebruaril kutsuti J o h a n n W i l h e l m S c h n e i d e r Halliste ja Karksi kirikute peale õpetajaks, kuhu ta Kolmainu Jumala pühal sellel aastal ameti peale laulatati. Aastal 1835 sai ta Bernu maakonna praostiks, mida ametit ta 20 aastat pidas, kuni rasked haigused teda sundisid seda ametit maha panema.

Aastal 1846 kuni 1848 olid Halliste kihelkonnast 942 inimest, ja Karksi kihelkonnast 1945 inimest Wene usku heitnud.

Aastal 1850 sai Halliste kirikusse ilus 14 registriga orel ülesse pandud, mis selleaegse kirikuwöörmündri härrade August von Dehni ja graf Sieversi ja praost Schneideri juhatusel Tartu meister Kessler oli ehitanud.

Et wana õpetaja terwis ikka nõrgemaks läks, siis soowis kindral supertent Plot, kes 21. Augustil 1853 siin kirikut katsumas oli, et kogudus temale abi pidi wailima. Selle järele otsisid kiriku wöörmündri härrad niisugust abi, aga ei leidnud mitte.

Septembri kuul 1854, tuli Wilhelm Schneideri wanim poeg E r n s t M a g n u s S c h n e i d e r, kes Tartwastus oma proowiaasta ära oli pidanud, Hallistesse, ja awitas oma isat, iseäranis leerilaste õpetamise juures. Siis waliti Halliste ja Karksi kihelkonna poolt 13. Jaanuaril 1855, teda tema isa abiks, ja sai 13. Märtil 1855 Riias kindral superdendi poolt selle tarwis jisse õnnistatud.

Kui wana õpetaja J. W. Schneider 17. Aprillil 1857 äkitselt ära suri, siis jäi tema tänine abi, E r n s t

Magnus Schneider, Halliste ja Karksi kirikute peale päris õpetajaks, kuhu ta 12. Oktobril 1858 kindral superdendi Walter praust Schulzi ja praust Karlblomi poolest ametisse laulatud sai.

Sellel samal päeval tuli Halliste ja Karksi kihelkondade lahutamise lugu jälle ette. Kindral superdent nõudis, et Halliste ja Karksi kihelkonna hingede hulga pärast Karksi kirik Hallistest peaks ära lahutatud saama ja sinna ise õpetaja sisse äetama. Et niijugune asi mitte nii pea võimalik ei olnud ette võtta ja läbi teha, siis võeti nõuks, enne selle asja ettevõtmise tarvis ajaloolikku ja õiguslikku materjali koguda ja siis seda asja kiriku konwendi kätte otjuse tegemiseks anda. Kihelkonna kohtu härra N. von Dehn paluti kõnes olevat materjali niipalju kui võimalik, koguda, mis tema ka vastu võttis. Konwendi ja kohalise kiriku õpetaja hoolets jäi siis igapidi nende kihelkondade lahutamist korda saata ja selle üle nõu pidada.

Härra August von Dehn on ütlemata hoolega ja waewaga seda taga otsinud: kas Karksi kirikul ise oma maad ja õpetaja koht on olnud, — kuhu see maa wiimaks on jäänud, — ja mis õiguse põhjustel seda maad jälle võiks kiriku tarwis kätte saada. Ta on selle tarwis kõik konsistoriumi, landrihti kohtu, ja Halliste ja Karksi kirikute kirjakogud ja wanad raamatud läbi uurinud, ja seda leidnud mis siin eespool tema ülesse otsitud kirjadest on ülesse pandud. — Tema ütleb ühes oma kirjas nõnda:

Järeluurimiste järele on ilma kahtlemata tõsi,

1, et Karksi kihelkonnal ükskord, enne Hallistega ühendamist, iji oma õpetaja on olnud;

2, et seal maaga ja kolme taluga sisseetatud oma kirikumõis on olnud, keda papi mõis on nimetatud;

3, et see kirikumõisa maa karksi mõisa käes pruukida on;

4, et mitmel ajal selle maa pärast selgust on püütud, mille juures aga midagi kindlat põhjust ei ole kätte saadud, sest et selle kaarti ei ole.

Wiimaks oli härra August von Dehn ommeti ühe Papi mõisa kaarti aastast 1696 kätte saanud, aga neid kolme talu, mis Papi mõisa järel olnud, ei ole mitte selle kaarti peal olnud.

Et karksi mõis Rootsi ajal kroonu peale ära wõeti, siis jäi ta Wene walitsuse al ka kroonu mõisaks. Wene keiserinna Katharina II. kinkis selle oma wäe ülematele, ja nende käest ostis Graf Dunten 1800 aasta ümber selle mõisa, Bolliga ühes, omale, kus muudugi Papi mõis kõige täiega sees oli. Kui nüüd selle omanduse ümberkirjutamise pärast Riia hoowikohtu juures proklam ümber käimas oli, siis läks ülem Fiskal Benz, kui karksi kiriku eestseisja, hoowikohtu kantseleisse, ja küsis Graf Dunteni kõest: kas ta jeda rehnungi, mis tema hoowikohtule karksi kiriku maade pärast, mis karksi mõisa külgi olla tõmmatud, sisse on annud, ka tõeste õigeks tunnistab? Selle peale wastanud Graf Dunten, et tema selle mõisa enda kätte saanud, nii kui kroonu jeda enne teiste kätte annud, kui ka Papi mõis seal ühes on. Tema tahta Halliste õpetajale kõik need maksud maksta, mis ka siis on maksetud, kui karksi mõis kroonu käes oli. Nõnda lõpetas hoowi kohus selle asja 15. Januaril 1804 ära.

Et nüüd Papi mõisast õigusega karksi kiriku jaoks enam võimalik kätte saada ei olnud, siis leppisid karksi mõisa omanik Graf Dunten ja Polli mõisa omanik G. von Struf, kokku, et Polli mõis karksi kiriku juurest ühe talumaa kiriku tarwis annab ja karksi mõis kõik õpetaja majad ja tarwituse hooned sinna peale ehitab, — mis ka aastal 1875 on sündinud.

Aastal 1876 waliti endine Kaarma kiriku õpetaja Julius von Girgenjon Karksi kiriku peale õpetajaks, kuhu teda 23. Januaril 1877 ammetisse laulatati, — ja sellest saadik on Halliste ja Karksi kihelkonnad jälle lahutatud.

Õpetaja Ernst Schneideri ajal on ülepea Halliste ja Karksi kihelkonnas kõige suuremad siimised muudetused ette tulnud, mis rahwa haridust ja elu koguni teise järje peale on wiinud. Kõige esimene töö oli Schneideril, et ta kõik oma kihelkonna waldade koolid parema järje peale seadis, uued koolimajad ehitada lastis ja eksamineeritud mehed koolmeistri ammetisse pani. Hallistes kutsus ta kihelkonna kooli elusje ja lastis Abia Perakülasse, Wanamõisa, Kirblasje ja Wana-Karistesje uued koolikohad asutada ja uued majad peale ehitada. Niisamma sai ta Karksis uus kihelkonna kool käima pandud ja maja ehitatud, Polli walda kaks uut küla kooli ja Karksi walda kaks uut küla kooli asutatud, ja ta Pööglesje uus kool ehitatud.

Aastal 1863 tõusis 10. Juulil hommiku kellu 6 ajal üks weike pikse pilw hommiku poolt ülesse, ja see ainus wälf, mis sellest pilwest tuli, lõi kiriku puu torni sisse ja pani torni, nagu küünla põlema. Et filmapilgul kedagi kustutamise nõusid käes ei olnud ja seal kõrges ka ükski kustutama ligi ei peasnud, siis põles terve kirik kahe tunniga tuhaks, ehk kül Abiaft ja teistest mõisatest kustutamise pritsid sinna jõudsid, aga midagi enam teha ei wõinud. Paljad seinad müürid ja kiwi torn jäid järele, ja ta käärtammer jäi põlemata, sest et Pornuse walla müürisep Johan Siil selle ukse tiigi mudaga ja telliskiwidega finni müüris, mis käärtambrift kirikusse käis. — Kallis ilus orel jäi sisse, sest et ta kohe põlema torni al oli! Ilusa heleda healega kell kuckus torni sisse maha, kus temal suur tükk küljest ära oli murdnud.

See kell oli aastal 1617 Bornuse proua von Schlippenbachi poolest kingitud. Altari laud ja kiriku wanad raamatud, nõnda ka mõned matuse mälestused said kirikust välja peastetud. Rahju arwati ümber 25,000 rbl. suur olewat.

Warji selle peale wõeti nõuks, uut, suuremat kirikut ehitada. Sellepärast pidi wana kivitorn, mis wiltu oli wajunud, maha lõhutud jaama, sest et kirik torni poole otja 7 sülda pikemaks pidi tehtama. Niisamma raiuti ka külje seinadest tükiid välja, kust kohast kirik ristimoodi välja ehitati. Kõik seda tegi eesnimetud Bornuse walla müüriisep Johan Siil, ja lõhtus wana torni püsijrohuga maha.

Kewadel 1864 kaewas Johan Siil uue torni ja selle jao kiriku wundamenti, mis torni poole otja pikemaks pidi jaama, ja ka välja ehitatava risti wundamendid, mis tema kuni 16. Juuniks niikaugale walmis tegi, et sellel päewal aluskiwi panek pühalikult ära sai peetud. —

Braust Lenz Saardeist pidas pühitsemise kõne Joh. Nm. 21, 5. üle: „Waata, mina teen kõik uueks!“ — Kui siis oma õpetaja weel ajalooft kogudusele näitis, kuidas Jumal ka selle kiriku juures immet on teinud, sest et teda juba kuuet korda uueste ülesse ehitatakse, — siis luges kiriku wöörmündri härra von Bock ühe kirja ette, kus kiriku põlemisest ja uueste ehitamisest kõneldi, ja kes sellel ajal kiriku ja kihelkonna ammeti mehed olid, siis pandi see kiri ja mitmed meie aegsed rahad ühe plekist kapsle sisse, ja müüriti torni esimese külle teise nurgakiwi sisse, mis selle tarwis õõneks oli raiutud.

Siis hakkas müüritöö kindlaste peale, kelle juhataja ja meister eesnimetud Johan Siil oli. Ta tegi kiriku müürid ja torni seinte kõrguseni ülesse, siis tuli Schweitzi maa mees Häussermann, see tegi torni ülesse ja ka seinad weel ühe sülla kõrgemaks. Puu torni, katuse, laed

ja koorid tegid Riia puumeisrid. Kiriku ukjed, aknad ja pengid tegi Uue-Kariste mees Märt Kirn. Kiriku lukud tegi Karksi sep M. Raid. Altar ja kantsel said Riias tehtud. Altari pildi maalis Berliini prohweßor Schmidt Preisi maal. Dreli ehitas 4000 rbl. eest, Knaut, Goota linnas Saksamaal. Kella walas wanast ümber ja pani weel uut metalli juure, Bernu linna kellawalaja meister Peterson.

Et meie kirik nii ilusaste ja kauniste jälle ülesse sai ehitatud, see oli kõik õpetaja Ernst Schneideri hool ja mure, milles ta lõpmata tegew oli! Ka koguduse ja kõikide naabri rahwa osawõtmine kiriku ehituse juures oli väga suur ju elaw, nõnda, et ükikud talu inimesed 25, 50 ja 100 rubla kaupa kiriku ehitamise heaks ohwerdasid. Igal pühäl, kui laurahwas oli, andsid lauakäijad kiriku heaks hulga raha, et lühikese ajaga üle 5000 rubla talurahwa käest puhast raha sisse oli tulnud.

Selle wahel, kus meil kirikut ei olnud, peeti Jumala teenistust Wana-Kariste Sõnni palwemajas, kus üks ilus, suur, kummitud laega ja kahe wääriga palwefoda on, kus ka ilus orel sees on. See palwemaja seisab aga kirikust 4 wersta eemal.

Kiriku ehitus kestis aastast 1864 kuni 1867 aastani, kus ta wiimaks 29. Oktobril eesnimetatud aastal sisse pühitsetud sai. Pühitsemisest võtsid lõpmata palju oma ja naabri kihelkonna rahwast osa, nõnda, et pool rahwast weel wäljas oli, kellele wäljas Jumala teenistust peeti.

Seda ei wõi öra rääkida, mis süda siis tundis, kui õpetajad kiriku riistadega ja raamatutega uues kirikus altarisse läksid, ja rahwa hulk kella helina al kirikusse woolas, kui uus orel Jumala teenistusele hüüdma hakkas ja kogudus töies kirikus esimest korda oma healt lauldes

Jumala poole tõstis! — Kõik, kes jeda ligi teinud, ei või jeda omal eluajal mitte unustada!

Kiriku sisseõnnistaja oli Saarde õpetaja, praust Lenz, ja peale teda palju teisi võeraid õpetajaid. Oma õpetaja G. Schneider pidas jutlust Salomoni palve sõnade üle, kui tema oma Jumala templi Jerusalemmas valmis oli teinud. — Ohtul oli pidusöök kirikumõisas kõige võeraste õpetajatele, kihelkonna mõisnikkudele ja kõigile talurahwa ammetnikkudele.

Kirikü ehitus oli umbes 48000 rbl. maksma tulnud.

Kihelkonna ja kiriku ammetnikud olid jessel korral:

Kihelkonna wöörmündri härrad: B. von Bock, Raubi härra, ja G. Werncke, Wana Kariste härra.

Kirikü õpetaja: G. M. Schneider.

Kõster: P. Krug.

Orelimängija J. Jung, Abia koolmeister.

Walla koolmeistrid olid:

Abias Kaidil J. Jung.

" Perakülas M. Jir.

Wanamõisas H. Hammer.

Wana Karistes Mukul J. Kikas.

" " Marul M. Kurrikoff.

Uue Karistes Wöibrel A. Heinrichson.

Laatre-Weelikses J. Meo.

Kirblas J. Torrokoff.

Raubis R. Kutti.

Pornuses H. Kääril.

Kaarlis M. Laarmann.

Penujas J. Ritberg.

Järgmised aastad on meie kihelkonna ja kiriku elus kaunis waguaste mööda läinud. Halliste kiriku sisseõnnistamise ajal oli Karksi kirik weel Halliste õpetaja käes

teenida. Rahelja aastat pärast seda sai, nii kui eespool räägitud, Karksi kirik Hallistest ära lahutud ja isi õpetaja sinna säetud.

Selle aja sees said aga kõik waldade koolimajad enamiste teistkorda uueste ehitud ja suurendud, sest et lapsed kolm talwet koolis peawad käima, ja endised kooli ruumid, mis ühe talwe laste tarwis olid ehitud, juba kitsaks olid jäänud.

Aastal 1886 tuli kooliwalitsuse muutmine, et koolid kiriku walitsuse alt ära wõeti ja kroonu walitsuse alla pandi.

Sügisel 1888 jäi meie unustamata õpetaja G. M. Schneider haigeks ja suri pika ja raske haiguse järel 20. Märtsil 1889. 26. Märtsil oli tema matuse päew. Wäga palju rahwast oli omaist ja wõderist kihelkondadest tulnud teda wiimse hingamisele saatma. Palju tänu tunnistusi saadeti temale hauda järele. Tänu tunnistuseks pani ka saksa kogudus temale ilusa walge marmori kiviist risti haa peale.

Õnija õpetaja G. M. Schneideri õe poeg ja endise siit kihelkonna kohtuhärra August von Dehni poeg, Erwin von Dehn, theologia student, oli seie Hallistesse oma onu juure proowi aastat pidama tulnud ja oli otse sellel ajal siin, kui G. Schneider ära suri. Selle järele jäi tema ka seie kiriku tallituse tallitama. Kui ta Riias oma kandidadi eksami oli ära teinud ja sisse õnnistud, siis waliti ta 17. Juunil 1889 ühel häälel seie kiriku peale õpetajaks.

Aastal 1889 3. Detsembril sai Erwin von Dehn Halliste kiriku peale laulatud, kus wäga palju rahwast kokku oli tulnud oja wõtma. Tema hakkas hagaraste oma koguduse juures tööle ja sai warsti kõigest armastud. Täni oli meie kirikus kaks kroon lühtert: üks weike wana, mis 150 aasta eest Bornuje mõisnik Schlippen-

bach oli kinkinud, ja üks uus, mis Benuja peremees H. Rõrw kiriku sisse õnnistamise päevaks 29. Oktobriks 1867 oli kinkinud. Need olid meie juure kiriku peale väga vähä. Õpetaja Dehn hakkas warsti kiriku seestpidise ehitamise eest hoolt kandma. Ta soovis igakordse leeri lastele, et nad oma mälestuseks ja kiriku ehteks üks paar seina lühterid peaks muretsema, mis need ka heameelega tegid. Nüüd on 12 nõndanimetud Apostli lühtert, igaüks wiie haruga, meie kirikus seinte ja wääride külges, siis on üks suur kroonlühter 300 rublaline, ja üks vähäm 150 rublaline, kirikusse ülesse pandud, ja 2 suurt hõbetud, kolme haruga altari lühtert, mis koguduse annetega selle lühikese aja sees on muretsetud. Peale selle lastis ta ka furnu- aea ülearu metsast puhastada ja sinna sisse ilusad au- litsjad ajada ja kruusitada.

Aastal 1890 sai Halliste kirik weel wäljast poolt üleüldise krohwitud ja wärwitud, ja seestpoolt walgeks tehtud, et ta praegu niisamma uus wälja näeb, nagu oleks ta ka praegu walmis saanud.

Nüüd jõudis 29. Oktobril 1892 aeg kätte, kus meie kirik juba 25 aastat oma sisseõnnistamise päewast saadik oli seisnud. See päew oli meie kogudusel jälle üks rõõmu päew.

Ehk see küll üks tööpäew oli, siiski oli meie juur kirik rahwast püsti täis, kes selle kalli mälestuse päewa pidule olid kokku tulnud. Kirik oli rohiliste wannikutega kauniste ehitatud, ja nelja kroonlühtre ja 12 seina lühtre peal põlesid hull küünlaid. Alguse kõne pidas Karsti prausti härra Girgenson, misga ta kogudust Jumalale tänu anda soovis, et ta 25 aastat siin uues kirikus oma sõna ja saakramenti on lastnud wälja jagada. ja palus Jumalat, et ta ikka oma sõna ja saakramendiga meie juure jääks, ja seda kaunist Jumala koda meile hoiaks.

Et ka piibli püha ühes pühitseti, siis pidas Rõuge

õpetaja R. Kallas ühe vägewa ja armsa pidu jutluse, mille põhjaks oli Noa altari ehitamine ja Jumala teenistus, kui ka Jumala seadus inimestega.

Selle järel astus meie oma õpetaja G. von Dehn kantslisse ja pidas ühe väga liigutawa jutluse Taaweti laulu üle: Kui armsad on sinu hooned, Jehowa! — Siis jutustas ta weel Halliste ja Karksi kirikute ajalooft, kes üle 250 aastat ühes olnud ja nüüd meie päiwil alles ära lahutatud, — kurni meie uue kiriku sisse pühitsemiseni. Eht küll need kõned mitu tundi kestsid, siiski kuulas terve kogudus juure tähele panemisega wagusi pealt.

Õpetaja Kallas pidas weel Jumala teenistuse lõpu altaris, — ja nõnda oli meie 25 aastane kiriku juubeli püha jälle lõpetud.

Kui palju saamad neist, kes selle kiriku esimest sisse pühitsemist, ja 25 aastast juubeli püha on näinud, weel jeda nägema, kui selle kiriku 50 aastast juubeli püha peetakse?

Kirikuga ja kihelkonna ammetnikud on nüüd:

Kihelkonna wöörmündri härrad: A. von Sievers
Dijust, ja Charles Baron von Stadelberg Abiaft.

Kirikuga õpetaja: Erwin von Dehn.

Kõster ja kihelkonna koolmeister: H. Kirfel.
abi J. Liibandt.

Drelimängija: J. Jung, Abia koolmeister.

Walla koolmeistrid:

Abia Raidil J. Jung, abi J. Raefson.

„ Buszil J. Semper.

Wanamõijas ?

Wana Karistes Mutul J. Kikas, abi H. Käwart.

„ „ Marul A. Thar.

Uue Karistes Wöibrel J. Heinrichson.

Laatre Weelikses J. Meo, abi G. Meo.

Kirblas K. Kutti.

Kaubis J. Kutti.

Bornuses K. Piiskop.

Kaarlis M. Laarmann, abi M. Laarmann.

Penujas J. Piiskop.

Kiriku wöormündrid:

Ubiaft Tusu Peeter Ots, 29 aastat ammetis.

" Sarja Johan Ora. 34 " "

Wanamõisast Tõimaste Jaan Warik, 3 aast. ammetis.

Wana Karistes Lepiku Jaak Wasing 11 " "

" " Soji Peeter Luts . 6 " "

Uue Karistest Paju Mikkel Kants 46 " "

Saatrest Lutu Hans Kartohwel . 29 " "

Kaubist Rebase Hendrik Tamm . 10 " "

Bornusest Teki Wärt Ibat . . 2 " "

Kaarlist Kõre Jaak Kang. . . . 45 " "

Penujast Kaudsepa Madu Rebane 2 " "

IV.

A. Halliste koolide ajalugu.

Kihelkonna kool.

Halliste kihelkonna kooli ajalugu ei ole wana. Aastal 1856 ja 7 peeti kihelkonna kooli esimest korda Halliste köstri majas. Siis oli sunduse järele igast wallast üks pois pidanud seal koolis olema ja sai walla poolest koolis ülespidamise tarwis moonu. Nende õpetaja oli köster Dressner, üks Walga seminarist. Ommeti jäi see kool nende kahe aasta pärast jälle seisma.

Aastal 1860 läks köster Dressner Hallistest ära

Tafeperasse möldriks, ja köstrets sai jälle Raubi koolmeister ja endine kihelkonna kohtu kirjutaja P. Krug.

Aastal 1862 asutati jälle köstri majasse kihelkonna kooli, ja kutsuti kihelkonna koolmeistriks üks Walga seminarist, G. Rosenberg, Kolga Jaani kihelkonnast. Nõnda kestis see kool seal kolm aastat. Siis läks Rosenberg sealt ära Karsti köstriks, ja meie kihelkonna kool jäi jälle seisma.

Aastal 1873 alustati Hallistes uueste kihelkonna kooli ja tehti selle tarwis iseäranis uus maja, mis mõne aasta pärast weel poole juurendati. Selle kooli peale kutsuti 1874 Paistu kihelkonnast H. Kirjel, kooliõpetajaks, kes ka tänapäewani jelles ametis on.

Aastal 1885 juri wana köster P. Krug ära, ja kihelkonna koolmeister H. Kirjel jäi ühes ka köstri ametisse.

Abia Kaidi kool.

Abia koolide ajalugu ei ole ka mitte wana. Umbes 70 aastat tagasi on üks Kaidi peremees, Jaanus Laas, talusid mööda ümber käinud, kus ta lapsi olemat järele katsunud ja õpetanud. Selle eest olla tal wist mõned mõisas teopäewad maha jäetud.

Ümber 1838 aasta peeti Abia Wanamõisas karjamõisa maja sees kooli, kus üks Eichelmann koolmeistriks on olnud, kes siit ära Tuhalane koolmeistriks olla läinud, kus ta weel aastal 1857 elas. See olla enne Abia mõijas tuapois olnud.

Aastal 1841 saanud Abia Maja peremehe wend Madu Dja koolmeistriks, kes ejiti Maja talu härberis kooli pidanud. Selle järel läinud Madu Dja Suka talusse peremeheks, ja temaga ühes on kool ka Suka talusse saanud.

Siin peab tähendama, et siis terve Abia wald, see on, praeguse Wanamõisa wallaga ühes, kõik sinna kooli

on käinud. Wanamõisa wald sai alles 1856 ära müü-
tud ja Abia küljest ära lahitud.

Sinna kooli on ainult need lapsed aetud, kes mitte
lugeda ei ole mõistnud. Seal olla neile siis nimelt lu-
gemist ja natuke laulmist õpetatud, ja pisut kirjatahti te-
gema, kes isi tahtnud.

See kool kestis Suka talus kunni 1856 aastani.

Sellel 1856 aastal ehitati õpetaja Ernst Schneideri
nõudmise järele Kaidi talu maa peale esimene Abia
koolimaja, 12 sülda pikk ja 5 sülda lai, mis ilu-
faste ja selleaegse kooli tarwituste järele oli sisse seatud.

Sellest saadik jäi wana koolmeister Uadu Dja am-
metist lahti.

Aastal 1857 kewadil waliti Jaan Jung, Pülistwere
kirkkonnast, selle koha peale koolmeistriks. Ta oli Pi-
listwere kirkkonna kooli ja walla koolmeistri eksami läbi
teinud (ja warssi selle järele tegi ta ka kirkkonna kool-
meistri eksami). — Uus koolimaja tehti sellel suwel pä-
ris walmis ja pühitseti 7. Januaril 1858 suure auuga
ja toredusega sisse, sest et Abia mõisa herra Baron von
Stackelberg, kes selle kooli heaks ehituse puud oli annud,
oma noore prouaga esimest korda seie majasse tuli*), kus
õpetaja G. Schneider pühitsuse teenistust pidas.

Kooli pidid sellel ajal kõik 13 aastased lapsed tu-
lema. Õpetuse asjad olid: lugemine, katekismuse õpetus,
wana seaduse piibli lugud, laulmine, kirjutamine ja reh-
kendamine. Tüdrukuid ei sunnitud siis weel mitte kir-
jutama ega rehkendama.

Mõne aasta pärast tehti seaduseks, et kõik lapsed
12 aasta wanusest kooli pidid tulema ja 2 talwet koolis
käima. Kooli õpetus oli nii kui enne, aga tütarlapsed
pidid nüüd ka kirjutama ja rehkendama, ja uue seaduse

---

*) Praegu on nemad mõlemad juba ammugi surnud!

piibli lugu tuli juure. Lugemise raamatuks oli uus testament.

Jälle mõne aasta pärast nõuti, et kõik 11 aastased lapsed kooli pidid tulema ja 3 talwet koolis olema. Õpetuse asju tuli juure: geografi, õigest kirjutus, nimedega numbritega ja murdudega rehkendamine, ja ka Saksa keele lugemine. Aastast 1872 sai siin koolis Saksa keele lugemine ja kirjutamine maha jäetud ja selle asemel Wene keele lugemine ja kirjutamine poistega üksi mõtetud, millel ajal tüdrukud näputööd tegid. Juba mõni aasta pärast seda jäeti igal pool Saksa keele lugemine järele ja nõuti poiste käest Wene keele lugemist ja kirjutamist. Ühtaega ilmus ka Jakobsoni lugemise raamat wälja, mis lugemise raamatuks pruugiti.

Selle järel oli meie tubli koolimaja laste hulga le juba kitsaks jäänud, ja ehitati aastal 1881 wana koolimajale weel 10 sülda pikuti ja 5 sülda laiuti risti otsa, kus suur kooli saal ja kaks magamise tuba sees on.

Aastast 1886 saadik seati meie koolid kroonu walit-
suse alla, kus kiriku õpetaja ainult piiblit lugu, katekismust ja kiriku laulmist järele katsub, aga kõik muud õpetuse asjad katsub rahwa koolide inspektor. Juure tuli selle juures, et peab nädalis 8 tundi Wene keelest õpetama, kolmandama talwe lastele Wene keeles geografi ja rehkenduse õpetust andma, ja poistele 2 tundi nädalas gimnastikut õpetama.

Wiimisel ajal olid meil A. Grenzsteini Gesti luge-
mise ja Wene keele õpetuse raamatud kooliraamatuteks, nüüd wiimisel aastal on aga inspektori poolest ette kirjutud: 1) Poska Wene keele aabits, 2) Wolperi Wene keele luge-
mise raamat, 3) Putšõikowitš wene keelne geografi, 4) Gusli, laulmises, Wene ja Gesti keele, 5) Kolbe, wene keelne gim-
nastiku õpetus, 6) Jakobsoni lugemise raamat, Gestickeele, ja 7) Fijchmanni rehkenduse raamat, wene keelne.

Tänini on Pärnumaa inspektorid olnud: von Mewes, Postka, Dubrowin ja praegu A. Erikson.

Praegune kooliwanem on selle kooli juures J. Sonez, Kullipruli peremees, ja J. Jung on 1857 aastast saadik koolmeistri ammetis.

Abia Peraküla ehk Pussi kool.

Et Abia Peraküla Raidi koolist umbes 15 wersta kaugel on, siis nõudis noor õpetaja G. Schneider, et sinna isi kool pidi asutatud saama. Seal oli isegi 35—40 talu, kuna Raidi koolil ümber 100 talu, üks suur mõisa ja kaks karjamõisat oliwad.

Kooli peeti siis esiti 1856 aastast saadik Ruukli Viibuse sulaste majas, kuhu Abia pois Jüri Tomson ammetisse jäeti. Tomson sai paari aasta pärast lahti ja tema asemele sai Laatre koolmeistri poeg Jüri Meltšas ammetisse. Need olid mõlemad eksamineerimata mehed. Selle järele peeti kooli Henu Rõika sulaste majas. Meltšas sai ka kolme aasta pärast lahti. Selle järele sai jälle Abia pois Märt Jir 1862 ammetisse.

Kirikuõpetaja G. Schneideri nõudmise peale, et Perakülal oma kooli maa ja maja peab olema, jäeti aastal 1871 endise metsawahi talu sisse Pussile, kus jälle talu lambris mõni aeg kooli peeti. Pussi talu mõeti siis ka kooli maaks ja osteti selle tarwis walla poolt ära. Märt Jir sai ka jälle 1875 ammetist lahti.

Aastal 1876 ehitati sinna uus koolimaja 10 sülda pikk ja 5 sülda lai. Ammetisse waliti sinna Tarwastu kihelkonnast Hans Simm, kes Tarwastu kihelkonna kooli ja koolmeistri eksami läbi oli teinud. Kui ta seal 1875 kunni 1881 aastani ametis oli olnud, sai ta ammetist lahti tehtud.

Selle järele sai Jaak Semper Uue Karistest, sinna

ametisse walitud, kes Halliste kihelkonna kooli ja koolmeistri eksami läbi oli teinud. Semper on nüüd 1881 aastast saadik seal ammetis.

Wanamõisa kool.

Aastal 1855 ostis herra Karl von Stern Abia Wanamõisa Balu külaga ära, mis siis Abia küljest ära lahutati. Siis jäeti õpetaja G. Schneideri sisseeadmise järele ka sinna iji kool. Aastal 1856 peeti seal esimest korda kooli Wiraku talumajas, kuhu Rõpu mees Hendrik Hammer, kes koolmeistri eksami ära oli teinud, ammetisse waliti. Kolm aastat oli kool Wirakul, siis tehti uus koolimaja Pitamatši meški ligi ühe tühja maa peale, kus ka wähe põldu juures oli. Maja oli 9 sülda pikk ja 4 sülda lai, millele siis weel 3 sülda juure tehti, kui lapsed kolm talwet koolis pidid käima.

Aastal 1877 juri Hendrik Hammer ära ja tema ajemele sai Jaan Rikkas, Wiljandi kihelkonnast ammetisse, kes Halliste kihelkonna kooli ja koolmeistri eksami läbi oli teinud.

Mõne aasta pärast läks Rikkas Siisu mõisa kooli peale koolmeistriks, kus ta praegu ammetis on, ja tema ajemele sai Wanamõisa jälle Uue-Karistest, Jaak Rutti, ammetisse, kes Halliste kihelkonna kooli ja koolmeistri eksami läbi oli teinud. Aastal 1882 läks Rutti Kirbla kooli peale koolmeistriks, kus ta praegu ammetis on.

Selle järele sai Hendrik Liibus, Abiast, Wanamõisa kooli peale ammetisse, kes Bernu gümnaasiumi ligikorda läbi oli teinud. Ka tema jättis mõne aasta pärast seal selle ameti maha ja hakkas Sarja kaupmeheks. Tema järel on wiimsel ajal üks walla kirjutaja seal lapsi õpetanud, kui tal muu asjade wahel wahest mahti ja aega on.

Wana-Kariste Muku kool.

See kool on alles aastal 1860 õpetaja G. Schneideri siseseadmise järel asutatud ja uus maja ehitatud, mis 11 sülda pikk ja 6 sülda lai on. Sellel samal aastal sai sinna Jüri Kiffas, Suure-Jaani kihelkonnast, ammetisse säetud, kes Suure-Jaani kihelkonna kooli ja koolmeistri eksami läbi oli teinud. Kiffas on praegu seal ametis.

Wana-Kariste Maru kool.

See Wana Kariste kool olla juba aastal 1812 sellel sama koha peale asutatud. Eimene koolmeister on Jaan Täksmann olnud, kes oma weikse rehe kambri sees, mis ta isi olla ehitanud, lapsi olla õpetanud.

Aastal 1812 ehitatud sinna kohta esimene koolimaja, 9 sülda pikk ja 5 sülda lai. See maja on kaks korda ära põlenud ja sellesamas suuruses wana asemele jälle ülesehitud.

Aastal 1846 ehitati see maja wana koha pealt ühe wafamaa põhja poole, 9 sülda 3 jalga pikk, 5 sülda lai. Aastal 1876 ehitati selle majale weel 4 sülda otsa.

Väraft Täksmanni sai Wadu Kurikoff selle koha peale koolmeistriks, kes enne uue Karistes Kesleri juures abiks oli. Wadu Kurikoff suri sinna umbes 1862 aastal ära, ja tema poeg Märt Kurrikoff sai tema asemele ammetisse, kes 1877 aastal selle ammeti ära andis ja walla kirjutajaks hakkas.

Praegune koolmeister, Wadu Thar, kes Wiljandi kihelkonnast pärit, ja Wiljandi kihelkonna kooli ja koolmeistri eksami läbi on teinud, on 1877 aastast saadik seal ammetis, kus ta ka enne seda 2 aastat abikoolmeister oli.

Uue Kariste kool.

Uue Karistes olla sellejama koha peal, kus koolimaja praegu seisab, juba 1810 aastast saadik kooli peetud. Esimene laste õpetaja olnud seal üks sepa naine, Kadri, kelle mehe sepikoja ase seal veel tunda olevat. Aastal 1820 asus sinna samasse majasse Uue Kariste pärisõhrra grahw Ferzeni loaga Wendade koguduse hooletandja Kristian Rejsler elama, kelle ülewaatamise alla ka walla kool, mis sinna samasse majasse jäi, sai antud. Rejsler ise ei õpetanud walla koolis, aga ta pidas saksa keele era kooli, kus rahwale kaunist haridust pakuti, sest ümberkaudsel maal ei olnud kuskil niisugust kooli, kus kirjutama, laulma ja rehendamata oleks õpetatud, mis aga Rejsler õpetas. Mõnda lakkid tema koolist mitmed tublid mehed wälja, kes pärast rahwa seas tähtjaks said.

Et Rejsler ise walla koolis ei õpetanud, selle tarwis wõttis tema enesele abid, keda kiriku õpetaja kinnitas. Need olid 1820 kuni 1840 aastast järgmised: Wolmer Sutus, Madu Kurikoff, kes pärast Wana Kariste Maru kooli peale läks, Johan Zürgenson, Peeter Rink, Jaan Piiskop; nende palg olnud walla poolt 4 warka ruffid ja 4 warka odre. — Andres Hendrikson oli 1840 kuni 1858 aastani Rejsleri abi. Rejsler läks sellel aastal Sakjamaale, ja päris koolmeistriks jäi tema abi A. Hendrikson, kes 1876 aastani ammetis oli.

Esimene koolimaja, mis 1810 aastal oli tehtud, oli 9 sülda pik ja 4½ sülda lai. Aastal 1856 ehitati sinna uus koolituba otja. Aastal 1880 lõhuti wana maja hoopis ära ja ehitati selle asemele üsna uus maja, 14 sülda pik ja 6 sülda lai.

Praegune koolmeister, Jaan Hendrikson, kes Wiljandi kreiskooli ja koolmeistri eksamid läbi on teinud, on 1876 aastast saadik ammetis.

Saatre-Weelikse kool.

Saatre wallas on Palu talu maa peal olewa palwe-majas 1846—1849 aastani kooli peetud. Aastal 1849 on praeguse kooli koha peale koolimaja ehitatud, mis 7 sülda pik ja 3½ lai olnud. Koolmeistriks oli Hendrik Meltjas, kes 1862 aastal sinna ära suri. Tema asemele waliti Jaan Meo, Wiljandi kihelkonnast, koolmeistriks, kes Wiljandi kihelkonna kooli ja koolmeistri eksami läbi oli teinud.

Aastal 1864 ehitati wana koolimajale kooli tuba uueste otja, 4 sülda pik ja 4 sülda lai. Aastal 1871 lõhuti aga wana maja põhjani maha ja ehitati uus maja, 10½ sülda pik ja 5½ sülda lai. — Kooli maa on mõisa poolt kingitud.

J. Meo on seal praegust 1862 aastast saadik koolmeistri ametis.

Kirbla kool.

Kirbla kool ja maja on 1864 aastal asutatud ja ehitatud. Enne selle kooli asutust käis endine Penuja koolmeister J. Rihberg seal lapsi üle kuulamas ja loetamas.

Koolimaja ehitati Kirbla Weste talu maa peale, mis ühes rehetarega ja rehealuslega 10½ sülda pik ja 4½ s. lai oli. Aastal 1878 sai selle majale weel kooli klassi tuba ja koolilaste sahwur, 3 sülda pik, juure ehitud, nõnda et selle maja eluruum 7½ sülda pik on. Kooli-maa on mõisa poolt kingitud.

Aastal 1864 sai esimeseks koolmeistriks sinna Jaan Torokoff walitud, kes Wiljandi kihelkonna kooli ja koolmeistri eksami läbi oli teinud ja kes 1882 aastani seal ammetis oli. Kui Torokoff sealt lahti sai, siis waliti Karl Rutti Uue Karistest sinna koolmeistriks, kes Halliste

kihelkonna kooli ja koolmeistri eksi läbi oli teinud ja paar aastat juba Wanamõisas koolmeistriks oli. — Kutti on 1882 aastast saadik praegu seal koolmeistri ammetis.

Kaarli walla kool.

Kaarli wallas on juba 1824 aastast saadik kooli peetud. Esimeseks koolmeistriks oli Mats Laarmann, aastast 1824 kuni 1855. Esimene koolimaja, mis 1824 aastal oli ehitatud, oli 4 jüllda 4 jalga pikk ja 3 jüllda lai. Aastal 1837 on see maja uueste ehitatud, 4 jüllda 4 jalga pikk ja 4 jüllda lai. Seal küljes oli ka üks suurem palwetuba. Et kooli ruumid liig kitsaks jäid, siis ehitati aastal 1870 sinna 6 jüllda 2 jalga veel otja. Aastal 1880 ehitati sinna veel 6 jüllda 3 jalga pikuti ja 6 jüllda 3 jalga laiuti winklisis otja, nõnda et maja nüüd 16 jüllda 3 jalga pik on. — Kooli maa on mõisa poolt kingitud.

Praegune koolmeister, Kaarli walla mees Märt Laarmann, on eksamineeritud ja 1855 aastast saadik seal koolmeistri ammetis.

Penuja kool.

Penujasse olla esimene koolimaja juba 1838 aastal sinna sama koha peale ehitatud, kus koolimaja praegu seisab. See maja oluud 6 jüllda pikk ja 4 jüllda lai, mis 1870 aastani seisnud. Esimene koolmeister olnud Uusna mees Märt Muhel. Selle järel olnud üks Andres seal koolmeistriks. Mis tema liignimi ehk kust ta pärit, ei mäletata enam. Ta olnud suwel mõisas kärneri ametis, ja talwel koolitanud lapsi. Tema järele saanud Penuja mees Hendrik Soots koolmeistriks, kes 1858 aastal lahiti jai. Sellsamal aastal sai Laatreft Jaan Ritberg, kes

eksamineeritud oli, sinna koolmeistriks walitud, kes 1871 aastani sinna ametisse jäi. Seltsamal aastal kutsuti Rißberg ära Pöögles walla kooli peale koolmeistriks.

Aastal 1870 lõhuti weike wana koolimaja hoopis maha ja ehitati uus, 9 sülda pik ja 5½ sülda lai. Kooli maa on mõisa kingitud.

Aastal 1871 waliti Johann Oja Takerperast koolmeistriks, kes Helme kihelkonna kooli ja koolmeistri eksami läbi oli teinud. Johan Oja sai aastal 1876 ammetist lahti ja koolmeistriks sai jälle Johann Piiskop Uue Karistest, kes Helme kihelkonna kooli ja koolmeistri eksami läbi oli teinud. Piiskop on praegu 1876 aastast saadik seal ammetis.

Bornuse kool.

Bornuse wallas on kool kõige esiti Kangruoti talus olnud. Esimene koolmeister olnud seal Peeter Soolo, kes 1858 aastal suri. Weike koolimaja oli 6 sülda pikk ja 4 sülda lai. Soolo järele sai sinna ammetisse Hugo Kääril Bornusest, kes Wiljandi kreiskooli ja koolmeistri eksami läbi oli teinud.

Aastal 1859 asutati kool Kamara talusje, kuhu uus maja 1860 aastal ehitati, 10 sülda pik ja 5 sülda lai. Et see maja seene läbi ära rikunud sai, siis lõhuti see hoopis maha ja ehitati 1884 aastal uus maja, 12½ sülda pik ja 6 sülda 2 jalga lai. — Kooli maa on muist walla poolt ostetud ja muist mõisa poolt kingitud.

Aastal 1876 läks H. Kääril sealt ära ja tema asemele sai endine Takerpera koolmeister Karl Piiskop uue Karistest, kes Halliste kihelkonna kooli ja koolmeistri eksami läbi oli teinud. Piiskop on praegu 1876 aastast saadik seal ammetis.

Raubi kool.

Raubi koolimaja on 1830 aastal ehitatud, 7 sülda pikk ja 5 sülda lai. Esimene koolmeister olnud seal Raubi oma walla mees, keda „kooli Jaaniks“ kutsutud, kelle suguwõsa nime enam ei mäletata, kes 1831 aastast kuni 1836 aastani seal ammetis olnud. Sellel ajal aastal saanud Wana Karistest Peter Krug sinna ammetisse, kes ka ühes kihelkonna kohtu kirjutaja oli. Krug läks 1860 aastal Hallistesse kõstriks ja tema asemele sai sellel ajal aastal Uue Karistest Kaarl Kutti, kes Halliste kõstri Treffneri juures kihelkonna koolis oli käinud ja koolmeistri eksami läbi teinud.

Aastal 1861 ehitati selle majale weel 3 sülda pikuti otsa, et maja nüüd 10 sülda pik on.

Aastal 1889 läks Karl Kutti Adaweresse oma õstetud koha peale, ja tema asemele jäi tema poeg Jaak Kutti ammetisse, kes Tartu Wene seminaris ammeti peale on õppinud ja koolmeistri eksami läbi teinud.

Jaak Kutti on 1889 aastast saadik praegu seal ammetis.

B. Karksi koolide ajalugu.

Kihelkonna kool.

Aastal 1864 tuli Halliste kihelkonna kooliõpetaja G. Rosenberg Karksi kõstri koha peale ja pidas seal esimest korda 1867 aastani kihelkonna kooli, kus Halliste ja Karksi poisid ühes olid. Selle järel jäi kool ruumi puuduse pärast, kuni 1873 aastani seisma, mille wahel ajal Rosenberg omas majas erakooli pidas. Aastal 1873 ehitati sinna uus koolimaja, 13 sülda pik ja 5 sülda lai,

kus kihelkonna kool uueste tööle hakkas. Aastal 1891, 4. Webruaril, põles koolimaja ära ja ehitati seltsammal aastal uus maja endises suuruses jälle ülesse, kus mõned siimised ruumid pisut muudetud said.

Praegused kooliõpetajad on: G. Rosenberg, eksamineeritud Walga seminaari kaswandik, ja tema abi Pollist, Margus Luukas, Tartu Holmanni seminaari eksamineeritud kaswandik.

Polli mõisa wõi Longi kool.

Longi kool on mõisa herra poolt aastal 1877 asutatud, ja saab ka mõisa poolt üksi ülewel peetud, ehk küll seal enam kui pooled walla lapsed koolis käiwad. Koolimaja, mis 1877 aastal ehitatud, on 12 sülda pik ja 5 sülda lai.

Praegune koolmeister on Jaan Roots, kes kooli algusest saadik ammetis, on Polli mõisas sündinud ja Karksi kihelkonna koolis ja Wiljandi kreiskoolis õppinud, ja Tartus Holmanni seminaaris eksamineeritud.

Polli Saareitse kool.

Polliis olla kõige esiti mõisas teorehes kooli peetud, kus Polli mees Johan Tiru, kes pärast Mati talu peremees oli, koolmeistriks olnud. Kord ehitatud Lannu kohta koolimaja, kus Johan Oja koolmeistriks olnud. Tema naisel läinud takukoonal põlema, see wisanud põlewa taku koonla aknast wälja, kust tuli räästasse läinud, ja maja nõnda ära põlenud. Aastal 1844 asutatud kool jälle mõisa linnutaresse, kuhu Toomas Reinbach koolmeistriks pandud. Ta saanud 6 wakka ruffid ja 6 odre palgaks. Aastal 1849 tulnud Heimtalist Jakob Rooger mõisa koolmeistriks; tema saanud 10 wakka ruffid ja 6 wakka odre ja 3 wakamaad põldu mõisa poolt palgaks.

Aastal 1856 asutati Saareitse koolikoht mõisa poolt kingitud maa peale. Kooli peetud esiti rebe kõrwal, mille tarwis 2 kammert ehitatud. Aastal 1861 ehitatud uus koolimaja 10 sülda pik ja 5 sülda lai.

Aastast 1856 kuni 1859 olnud Jakob Kooger seal koolmeistriks. Aastast 1859 kuni 1887 oli Wiljandi kihelkonnast, eksameneeritud mees, Siiri Tiit, seal ammetis. Aastast 1887 kuni 1891 pidas selle poeg, Siiri Tiit, eksameneeritud Holmanni seminaari kaswandik, seal ammetit.

Aastal 1884 lõhuti koolimaja kooli ruumid, mis mädanud olid, maha, kus koolmeistri elutoad ülesse jäid, ja ehitati kooli jaoks wana jao külgi risti telliskivi maja, 9 sülda pik ja 7 sülda lai.

Praegune koolmeister, Gustaw Habicht, eksamineeritud Tartu Holmanni seminaari kaswandik, on 1891 aastast jaadik seal ammetis.

Polli Peraküla kool.

See kool on Karksi kihelkonna koolidest kõige noorem. Aastal 1884 wõttis Polli Peraküla nõuks, omale isi kooli asutada, sest et teised koolid sealt väga kaugel on. Polli mõisa härra kinkis selle tarwis 10 wakamaad põldu ja kōik koolimaja ehituse material, mis Peraküla isi pidi juurde wedama ja üles ehitama. Siis jai ilus maja ülesse ehitatud, 10 sülda pik ja 5 sülda lai, kuhu aastal 1886 Polli oma walla mees, Hendrik Luukas, ammetisse waliti, kes Karksi kihelkonna kooli ja koolmeistri eksami läbi oli teinud, ja praegu Perakülas ammetis on. — Wald maksab temale raha palka. — Koolmeistri H. Luuka juhatusel on seal väga hästi haritud laulukoor, iseäranis segakooris.

Karksi walla kool.

Aastal 1840 asutas Karksi mõis Liivaku metšawahi majasse kooli, kus kool kunni 1843 aastani kestis. Koolmeistriks oli Sürgawereest Mihkel Mikalai. 1843 kunni 1853 asus kool Palumati talu kambrites, kus ka Mihkel Mikalai kooli ametit pidas, aga ühtlasi juwel mõisas filtre ammetis oli. — 1853 kunni 1855 oli kool Jõksi talu kambrites, ja koolmeistriks tuli Mornast Hans Torim, kes Paistus oli lugema ja kirjutama õppinud.

Aastal 1855 ehitas mõis oma maa peale kõstri maja ligidale telliskiviist koolimaja, 15 sülda pik ja 5 sülda lai. — Koolmeistriks sai kõster Säbelmann. Aastal 1857 sai eksamineeritud Wiljandi kihelkonna mees Madu Tiit sinna koolmeistriks, kes tänapäewani seal ammetis on. — Koolimaa on mõisa poolt kingitud.

Aastal 1868 ehitati selle majale veel walla poolest 3 sülda ja 2 jalga telliskiviist otsa, et see maja nüüd 18 sülda pik on.

Aastal 1884 lahkus koolilaste arvust $\frac{1}{3}$ ära, ja sai Mäekülasse Kukeje talu elumajasse uus kool seatud. 1892 lõppis kool sealt ära ja sai jälle wana majasse ühendatud, ja selle tarwis veel kolmas koolmeister ammetisse pandud.

Praegu on seal ammetis: I. Madu Tiit 1857 aastast saadik.

II. August Rootz, kes Karksi kihelkonna kooli ja koolmeistri eksami läbi teinud, on 1882 aastast saadik seal ammetis.

III. Georg Rosenberg, Karksi kõstri poeg, kes Karksi kihelkonna koolis ja Tartu Wene seminaaris õppinud, ja Wiljandis eksami teinud, on 1892 aastast saadik seal kolmandaks koolmeistriks.

August Rootsi juhatusel on Karksis hea pajuna mängu koor.

Karksi Kukekse kool.

Kuidas eespool juba nägime, oli see kool 1884 aastal Kukekse peremehe majas asutatud, kus Kukekse peremehe poeg, Märt Kuk, koolmeistriks oli, kes ka Karksi kihelkonna kooli läbi oli teinud. Vald maksis aga koolmeistrile rahapalga.

Aastal 1891 oli inspektor tulnud seda kooli katsuma ja leidnud, et Wenekeelt vähä oli õpetatud ja nurisenud selle üle. Kuk vastanud: Mis mina siis lastele pean õpetama, kui ma seda isegi õieti ei mõista! Inspektor vastanud: siis peate aga ammetist ära minema, kui teie Wenekeelt ei saa õpetada! Kuk ütelnud: jah, ma lasen lapsed kohe täna kodu ja jätan ammeti seisma. Inspektor ütelnud jälle: Ei, teie peate ise ära minema, aga lapsed jääma, ja üks teine peab neid edasi õpetama. Kuk vastanud: see on minu oma maja ja maa. Sellest saadik oli Kukekse kool lõpetatud.

Pöögile kool.

Juba aastal 1811 olla Pöögile Kooruse karjamõisas kool olnud ja koolmeistriks olnud Kooruse karjamees Siiri Koll, kes pärast karjamehe ammetist lahtisaamist ka koolmeistri ammetist lahti saanud, ja Venujasse saunameheks läinud. Kool jäänud seisma.

Aastal 1839 säetud kool jälle Värdu Suhani talusse, kuhu selle tarvis uus kammer juurde ehitud. Koolmeistriks saanud mõisa toapoisiks Märt Nirk. Efiti olnud koolmeistril wilja palk, aga 1846 aastal 90 rubla palka. Efitotja õpetanud koolmeister talwel lapsi ja suwel olnud ta mõisas kiltri ammetis.

Aastal 1847 läinud suurem hulk rahwast Weneusku ja ühes ka koolmeister, siis jäänud kool jälle seisma.

Sügisel 1849 säetud kool Karsti köstri Säbelmanni juure, kus see 2 talve olnud. Sügisel 1851 säetud kool Leeli Märdi talusse, kus peremees Märt Vilienkampf lapsi õpetanud. Palk olnud aastas 3 wafka ruffid, 3 wafka odre ja wiis rubla raha. Kolme aasta pärast jättis Vilienkampf ammeti maha, ja kool jäi seisma.

Sügisel 1855 asutati kool Paju talusse, kuhu teisel aastal kooli tarwis kammer juure ehitati. Koolmeistriks sai peremees Märt Uint. Palk olnud aastas 30 rubla.

Aastal 1859 asutati kool Mäe-Mäzare talusse ja ehitati kaks kammert rehetoa kõrwa, ja anti mõisa poolt 20 wafamaad põldu koolmeistri pruukimiseks, mille eest wald mõisale renti maksis. — Koolmeistriks sai Paistu kihelkonna mees Duhhan Kanji, kes Paistu kihelkonnakooli ja koolmeistri eksami läbi oli teinud.

Aastal 1867 wõttis mõis Mäzare koha mõisa sulaste tarwis ära ja kool asutati Maie talu maa peale. Mõis andis 7 taalert maad kooli tarwis prii, ja wald ehitas kooli ja kohtu maja ühe katuse alla, sest et walla majad uue maa-koogukonna seaduse järele mõisast pidid ära lahutud saama.

Warsti oli see halb lugu tuuda, et kool ja kohtumaja mitte ühte ei sünni ja et kooli ruumid selle läbi ka kitsad oliwad. Selle jörel wõttis wald nõuks, kohtumaja isipaita ehitada ja wana maja kõik koolile jätta.

Aastal 1871 läks Kantzi sealt ammetist ära, ja wald kutsus Penuja koolmeistri Jaan Kitzbergi sinna ammetisse.

Aastal 1873 kinkis Pöögles mõisa omanik grahwina Mellin Pöögles koolile uued kooli lauad ja iluja, kalli harmoniumi. Aastal 1875 las kis grahwina Mellin sinna uue ja iluja koolimaja oma kuluga isipaita ehitada, kunni wana maja wallamajaks jäeti. Peale selle kinkis weel

grahwina Mellin kõige selle Maie talu maa, 11 taalert 50 grossi, Pöögile wallale kooli tarwis päris omandujeks.

Praegu on J. Kizberg selle kooli peal ammetis.

V.

Wana Kariste Saapa priitalud.

Wana Kariste wallas Halliste kihelkonnas on üks talu „Kuiwsaapa“ ehk lühidelt „Saapa“, kes mõisale aastas 37 rubla 80 kop. maksab, ja seal juures kõigist muust maksudest prii on. Juba Rootsi ajast saadik on see talu ikka ühe ja sellesama sugukonna käes ülemal nimetud maksu eest, pidada olnud. Mis põhjusel see nõnda on tulnud, seda on endine kihelkonna kohtuhärra A. von Dehn, wälja uurinud ja ühes Saksakeele ajalehes „Inland“ ära trükkida lastnud. Selle järele tahan mina ka seda oma ajaloo sisse ülesse wõtta.

A. von Dehn ütleb: Et selle talu praeguse omaniku eeswanemad juba Rootsi ajast saadik ikka seda renti on maksnud, siis püüdsin ma selle põhjust kätte saada, sest see wana jut, mille järele Karl XII. Saapa talu lähidal soo sees jahi peal oma teise saapa ära olewat kaotanud, ja sealt talust kuiwa saapa saanud, ja ka ööd seal talus pidanud, mille eest see peremees selle talu igawese rendi peale saanud, — ei näitnud mul mitte õige põhjus olewat. Sellepärast läksin ma praeguse Saapa talu peremehe, Hendrik Saapa juure, ja sain tema käest hoolega hoitud ja murelikult warjatud dokumendid ja kirjad kätte, ja wõin nõnda saapa talu päritud rendimaksu alguse üle kirjade põhjusel teadust anda.

Rootsi Kuningas Gustaw Adolhw andis aastal 1622 Kartfi lossi walla, peale Ruhja, oma riiginõumehe, Feldmarschalli ja Liiwimaa kubernerile, Jasper Matson Krusele, pruukimiseks. See jäi Kruse pärijate kätte, kunni

Karl XI. selle jälle kroonu peale tagasi wõttis. Wene walitsejate lahkuse läbi on need mõisad enamiste kõik päris mõisateks saanud. Kariste mõis, mis Feldmarschalli graf Münnichile oli antud, wõeti hiljemalt kroonu peale tagasi ja jäi kroonu omaks, kunni keiserinna Katarina II. teise poole sellest mõisast, Uue Kariste nime al, kindrali Hans Heinrich graf Fersenile 28 Augustil 1795 oli kinkinud. Seesamma graf Fersen oli Poola sõjas Macziewice juures 10. Oktobril 1794 Poola sõjas ülema Kosciusko wangi wõtnud.

Wisjst on see Jasper Kruuse Kuivsaapa peremehele mõned priiused annud, sest ühes kirjas 16. Augustist 1645, mille alla „Kaarin Oksenstierna, wäga kurwastatud leik“ — oli kirjutatud, mis wisjst Karksi losji walitsejale Wiilip Nothelferile oli kirjutud, — ööldakse, et „Kuijab talunik Karistest“ isi siin on olnud ja palunud, et temaga tema kümnele maksu pärast 1643 ja 1644 aasta eest peaks kannatatama. — Aga et minu õnnis mees omas kirjas ülesse on pannud, et see talunik õigel ajal, nii kui tema priiuse kirjas kinnitud, omad maksud peab maksma, siis wõib herra Lars Kruus, kui ta koju tuleb, oma arwamise järele seda asja õiendada. — Mina ei wõi seda mitte kannatada, et talunikud ilma asjata nii pikki ja kallid reisiji peawad tegema.“

Ühes teises kirjas ööldakse weel:

Annan sellega teada, et selle sedeli omanik, Kuisepe Mihkel, minuft enne temale antud priiduse järele, kõikide asjade juures, mis ette tulewad, kaitsetud peab saama, kui ta omad kinnitud maksud ära maksab. — Stokholmis 15. Augustil 1643.

Lars Kruus Jesperjon.

Wisjst on Kruused Kuivsaapa peremehe sõjamehe ja hobuse (Rospdienst-Neuter) ülespidamisest wabastatud, sest ühe Rootsi keele sedeli peal ööldakse nõnda:

„Minu nõudmine on see, et Saapa Mihkel need siin ligi saadetud 4 hobust korterisse*) paneb ja ükskord seda läsku täidab, ja kõik, mis ette kirjutud on, ära tasub. Karfjis 8. Oktobril 1635.

Walitseja Gonger.

Kruuse mõisate walitsejad on wiist ikka ja uueste Kuivsaapa peremeestele antud õigusi ja wabadusi kitsendada püüdnud, sest et see põhjuskiri, mis peale ka selle talu õigused praegu põhjandatud on, niisamma Rootsi keeles Karfji walitsejale aastal 1673 uueste ette kirjutakse:

„Kõige wägewama Jumala nimel: „Walitseja Lars Andersson Wadmannile Karfjis.“

Siinwimaalt on üle wee sühüütidega (weikse wenedega) kaks talunikku Karfjist, nimega Polli Wolmar ja Kuisaper Peeter, selle alandliku palwega seie tulnud, et nemad omas õigustes, mis minu õnnis isa neile kinnitanud, kaitsetud saaksid, nimelt, et nemad kõigist mõisa orjustest priiks jääwad, kui talunik Polli Wolmer oma 30 warka ruffid, 30 warka odre ja 10 naela linu, ja Kuisaper Peeter 20 riigitaalet dieti iga aasta ära maksab. Sellepärast oleme meie nende palwet kuulnud ja käsime, et ülemal nimetud talunikud ja nende järeltulijad kõigest mõisa orjustest nõnda kawa lahti jääwad, kui nemad ülemal nimetud maksud diete ja õigel ajal ära on maksnud. Antud Stokholmis 29. Juunil 1673.

Gustawus Kruuse.

(L. S.)

Ühte niisugust Polli nimega pärandatud rendi talu ei ole Karfji loõsi wallas enam leida. Selle nimega

*) Mis see korterisse panemine siin tähendab, ei ole diete selge. Wõib olla, et ta need hobused korteri hoonesse pidi wiima.

talul, selle peremees aastal 1673 wiljarenti pidi maksma, wõib ehk praegune Polli mõisa järel olem Polli talu olla.

Kui Kariste mõisa mõijate ära wõtmise ajal Kaarli XI. al kroonu kätte oli läinud, näikse Kariste mõisa kuninglikud rentnikud Kuusjaapa peremehele Peetrelle kõrgemat renti peale panna tahtnud olemat, kui põhjustkirjade järele õigus oli. Talunik leidis aga ülema walitsuse juures oma õiguse kaitsemist. Seda näeme ühest kirjast, mida kammerrath Chrenskiöld Karist 18. Septembril 1688 Kariste rentniku kapitain Johann Rosenkampfi oli kirjutanud, ja teisest kirjast, mida kuberner Gerikus Soop Riist 12. Webr. 1690 Kariste rentniku Rosenkampfi pärijatele ette kirjutas, mis algustkirja järele nõnda käiwad:

I. Kõrge auuwäärt Rittmeister!

Praegune Kariste talunik Kuusap Peeter on üleüldise rewisjoni juures omas kohas alandlikult teada annud, kuidawiisi tema tänini waba talunik olnud, ja lüua aega 20 riigitaalert selle maa eest maksnud. Wärajst seda olla aga see rent temale weel 10 riigitaalert kõrgendud ja nõnda 30 riigitaalert töö ja kümnele maksude eest, ilma kuningliku ratsameeste ülespidamiseta, tema käest wõetud. Selle üle on ta wõga kaebanud, et ta nõnda juure wõlgade siisje on sattunud, ja edespidi mitte 30 taalert selle eest maksta ei wõi. Tema on sellepärast kindral kubernereri härra juures kaebanud. Kindral kuberner on mind käskinud seda läbi katsuda. Ma olen sellepärast kuningliku maamõetja läbi, taluniku palumise peale, selle maa uueste üle mõeta lasknud ja leidnud, et temal kül pool adramaad on, aga see ei ole ommeti mitte kõik kõlblik. Sellepärast peab ta kül 30 taalert, nii kui enne maksma, aga siis pea-

wad temale selle sisse kõik kuningliku ratsameeste ülespidamised ühte arwatud saama. Nõnda peate teie, härra Rittmeister, seda asja toimendama ja kellegi muu maksuga peale seda selle talunikule raskust tegema.

Minu härra Rittmeisteri heameelega teenija

Karksis,

18. Juulil 1688.

J. Chrenskiöld.

II. Auustatud härra!

Karište talunik Kuisap Peeter on siin kaebanud, et temale wastu kindralkommissari Chrenskiöldi seadust teie poolt peale pantawat, et tema peale 30 riigitaalre rendi jälle endist wiisi weel kuningliku ratsameeste ülespidamist maksuma pidada. — See peab nõnda jääma, kuidas härra kammerrath Chrenskiöld seda on sisse seadnud, et Kuisap Peeter peale 30 riigitaalre maksu puutumata jäetakse, mispärast teie endid peate hoidma, mitte teisiti teha, et teid ei leita wastu seadust tegija olewat. Selle järele, nii kui eespool üteldud, peate teie tegema.

Jään härrade pärijate sõbralik

Kiias,

12. Webr. 1690.

Gerikus Soop.

Nende eesnimetatud dokumentide põhjusel on Kuivsaapa talu ühe ja sellesama sugukonna käes, kunni tänini olnud. — Üks selle Peetri pojapoeg, kellest Gustav Kruuse omas dokumendis 29. Juunil 1673, räägib, nimega Hendrik, oli ilma poegadeta; temal olid aga ainult kaks tüdart, kellest üks Kariste Diplapi peremehe Wiilupi poja Peetrele naiseks oli saanud. Hendriku palumise peale sai see wäimees, Peeter, Bernu kreiskommissari poolest 14. Nowembril 1783 Kuivsaapa peremeheks finnitatud. Selle peale hakkas Hendriku wend, Näsa Juhan, omale eesõigust selle talu peale nõudma, sai aga Bernu=Wiljandi

kohtu otsuse peale Bernus 5. Juunil 1784 nr. 7. Tartu-Bernu maawalitsuse läbi 3. Aug. 1798 nr. 842., ja viimaks Bernu Landrichti kohtu otsuse järele 23. Webruarist 1806, ja 23. Aprillist 1806, — oma nõudmisega mitmel korral tagasi lükatud, sellepärast et põhjuskirjas 29. Juunist 1773 mitte ei olnud maha tehtud, et Kuivasaapa talu ainult meestejugu pidid pärima. Nimetud põhjuskirja õigused ja tunnistused on Landrichti kohtu otsuses nimelt õigeks ja kindlaks tunnistatud. Siiski on selle talu pärijad ikka mehe jugu poolt olnud, jst et Hendritu väimees, Peeter, niisama selle Kuivasaapa Peetre meheliku jugu järeltulija olla, kellest põhjuskirjas 1673 räägitakse.

Uuemal ajal on Tartu-Bernu maawalitsuse poolest Saapa sugukonna õigused Kuivasaapa talu peale uueste finnitud, ja mis nemad iga aasta selle talu eest maksma peavad. See finnituse kiri on järgmine:

Keiserliku Majesteedi käsu peale annab keiserlik Tartu-Bernu maawalitsus Wana Kariste peremehe Kuiva Saapa Peetrile*) ja tema järeltulijatele wana nade põhjuskirjade järele, mis paluja siin ette näidanud, kui ka Liivimaa maamõedu komitee otsuse järele, Riias 15. Aprillist 1815 nr. 140, — eesnimetud Wana Kariste peremehele ja tema järeltulijatele järgmise

Tunnistuse:

Et see kroonu mõija Wana Kariste Kuiva Saapa talu, niikaua, kui see selle Peetre sugukonna liikme käes on, kellele Gustaw Kruuse poolt 29. Juunil 1673 Stokholmis orjusest wabastamise kiri on antud, — kõigist teorjusest ja maksudest waba

*) See Peeter oli wana Hendrit Saapa isa, kes paarikümne aastat tagasi kirikuõõrmaandrina ära suri. Wäljaandja tähendus.

peab olema, ja et tema selle talu eest ülemal nime-
tud wabastamise kirjast finnitud 30 taalert renti
peab maksma. Selle juhtumise tarwis aga, kui see
Kuiva Saapa talu, kas Rootsi kirja ehk seaduse põh-
jusel, eesnimetud Peetre järel tulejate käest peaks
ära saama, — peab isiaraliku mõedu läbi selle ta-
lumaa wäärtus ära takseeritud, ja teoorjuse aru
selle talu peale ära rehtendud saama, ja Wana Ka-
riste kroonu mõisa wakuraamatusse ülesse pandama,
aga ommeti selle tähendusega, mis aastal 1673 Kuiva
Saapa Peetrile kingitud õigu si tema järeltulijatele
alal hoiab.

See tunnistus on antud keiserliku Tartu-Pernu
maawalitsuse alkirjaga ja pitsatiga.

Rõnda sündinud Tartus 11. Märtsil 1831
nr. 251

(L. S.) Maawalitsuse komisjar v. Schulz.
C. Eschholz, setr.

Wana Kariste mõisa wakuraamatus 22. Aprillist
1821 on Kuiva Saapa talu wäärtus 47 taalert püles-
antud. Sellega ihes on ka endise Peetre järeltulijate
õigus „sifimise ministri härra otsuse järele 1. Aprillist
1815“ nimelt tõeks tunnistud, mis eesseiswa maawalitsuse
tunnistusega pea sõna sõnalt ühte lähab. Rõige uuema
mõedu järele, Wana Karistes, olla Kuivasaapa talu pii-
rid ommeti paigast ära liigutatud ja ei olla mitte enam
endise koha peal, ja ka talumaa wäärtus olla 48 taalri
ja 27 grossi peale tõstetud. Sellepärast olla selle talule
1 taaler 27 grossi renti peale pantud, mis üle põhjus-
kirjade selle talu pealt wõetawat. Ommeti ei ole seda
mõetu weel mitte finnitatud, sest et Wana Kariste maa-
mõet, mis maamõõtja Feldmann on hakanud ja tema töö-
ajal Karistes sündinud poeg seda weel edasi toimetab,

weel mitte lõpetud ei ole, ja nõnda juba üle 30 aastat on kestnud*).

Kas Kuivsaapa talu piirid igal ajal selle kaartiga kokku on läinud, mis Rootsi ajal 1696 aastal valmis- tud on, ei või mitte tõendada. Rootsi kaarti peal on see talu „Kiriku talu Kuiva Saapast“ nimetud, mille jä- rele arvata on, et selle talu selleaegne peremees — nii kui ka teistest kirjadest näha — kiriku wöörmünder on olnud, kelle sugu wiist järjest, kunni Hendrik Saapani meie päiwil, seda ammetit on pidanud.

Et see Hendrik Saabas, kes paarikümne aasta eest tagasi kirikuwöörmünderina selle talu sees öra suri, — ilma lasteta oli, siis läks see talu Diplapi Jüri Saapa kätte, kes nüüd juba mõne aasta furnud on. Praegune selle talu pidaja on Diplapi Jüri Saapa ainus poeg Johann Saabas, kes gümnaasiumi kooli ja Riia politehniku kooli ligikorda läbi teinud, aga praegu oma isa asemel kodu peremees on. Ka on tema praegu Kariste ühendatud waldade kohtu president. — See wiimne Saapa talu pi- daja on, nii kui eespool nägime, ka esimese Saapa Beetre suguwõsast, kes 29 Juunil 1673 Stokholmist esimese Kuiv- saapa talu dokumendi wälja tõi. Nõnda on see talu teadawal ajal ligi 220 aastat ühe ja sellejama sugukonna käes olnud.

VI.

Mõndasugust.

Talude ja mõisate müümine ja ostmine.

Aastal 1849 sai Halliste kihelkonnas Abia wallas kõige esimene talu ostetud. See oli Lapsari talu, ja ostja

*) H. v. Dehn on seda 1859 aastal kirjutanud, mil ajal Wana Kariste maamõet juba 30 aastat oli kestnud. Kas see nüüd juba valmis on, ei tea mina.

oli endine Pifafilla peremees Juhan Kase. Sealt talust pidi Peeter Widriks wälja minema.

Aastal 1854 müüdi Abia Pera ja Pessaste küla ära, ja ka Wanamõis sai Palukülaga Abia küllest ära müüdud, kus herra von Stern, Wanamõisa ostja, ka Paluküla oma peremeestele ära müüs.

Sellelhammal 1854 aastal ostis endine Lapsari peremees Peeter Widriks Perakülast kaks Tõõtsimõisa talu ja Palukülalt Wiraku talu. Ta pidas neid üks kümnefond aastaid, siis müüs ta need talud ära ja ostis Halliste kihelkonnast suure rüütli mõisa, Penuja. Tema on esimene Abia talunik, kes siin rüütli mõisa ostis. Selle järele ostis ta oma pojale Peeter Widriksjale Lääne maalt veel Selliküla ja Lähtru mõisad; aga need mõisad läksid poja käest mõlemad ära. Poeg läks selle järele Saksamaale. Müüd peab ta ennast Schweitzi maal ülewel. Wana P. Widriks on juba üle 10 aast. surnud.

Aastal 1863 müüdi Abias Wihtse, Attita ja Abia küla ära, ja ühes ka Raidi ja Pusji koolide maad. Selle järel said ka kõik teiste mõisate wallad Halliste kihelkonnas ära müüdud.

(Järgmisi lugusid ei wõi ma just aasta peale tähendada, aga need on kõik selle 25 aasta sees sündinud, mis meie oma kiriku pühitsemisest saadik oleme läbi elanud.)

Selle järel ostis Wana Kariste mees Peeter Kull Wanamõisa Kamara karjamõisa ära ja müüs pärast oma wenna Johan Kullile.

Ühtaegu rentis Abia peremehe poeg, Märt Jakobi Pornuse mõisa ära, mis kaua aega tema käes oli; siis oli kord ka Sindi mõisa Pernu maalt tema käes rendi peal. Selle järel oli ta Tartu maal ühe mõisa peal rentnikuks, aga nüüd on Kuikatji ja Sootaga mõisad tema käes rendi peal.

Henn Tõõtsow, Abia mees, ühe lese naise poeg, oli

esiti Pornuse mõisas õllepruuliks, siis oli Patkula mõis Helme kihelkonnast tema käes rendi peal. Nüüd on suur Loodi mõis (Mesküll) Ruhja kihelkonnas, ja suur Loodi mõis (Kersel) Väistu kihelkonnas tema käes rendi peal.

Jaak Laur, Abia mees, on kaua aega Tartu maal suure Kasinurme mõisa rentnikuks.

Ka oli Abia mõis mõne aja Abia meeste Jaan Sarri ja Peeter Ermase ja Hendrik Lauri käes üks teise järel rendi peal.

Andreas Valenberg, Abia mees, ostis Hallistest Wana-mõisa ära, kust endine omanik K. von Stern Tartusse läks ja sinna juri. Jaan Jir, Abia mees, ühe kehva naise poeg, oli esiti Wanamõisas mõne aasta rentnikuks, ostis selle järel rüütli mõisa, Enge, Suure Jaani kihelkonnast. Jir on juba surnud.

Jaak Rogger, Abia mees, üks talu pois, rentis esite Pöögile suure kõrtsi, ostis siis Tartu maalt paar talu, müüs need jälle ära ja ostis Walga juurest Seeli mõisa ja Pinta karjamõisa.

Peeter Mõrd, Abia peremehe poeg, läks esiti Pihkwa kubermangu mõisa rentnikuks; nüüd on tal seal isi päris mõis ostetud.

Tema wend, Juhan Mõrd, on ka Pihkwa kubermangus mõisa pidaja.

Hans Mõns, endine Abia talu rentnik, on ka Pihkwa kubermangus mõisa omanik.

Jaak Sarri, Abia peremehe poeg ja endine Abia mõisa rentnik, ostis Witebski kubermangust suure rüütli mõisa, Lipnau.

Tema wend, Peeter Sarri, ostis Pihkwa kubermangust suure rüütli mõisa, Laura.

Märt Pint, endine Abia õllepruuel, oli kaua aega Laiuse Tähtwere mõisa rentnik, kuhu ta juri.

Johann Lüdig, endine Abia tisler, kellel Penujas

paar talu oli, müüis need ära ja läks Bernumaale Enge ja Udawere mõisate peale rentnikuks. Selle järele ostis ta Lääne maalt Wigala kihelkonnast juure rüütli mõisa, Väärdu (Kofch).

Hans Lõit, Kaarli wallast, julane, oli esiti Wiljandi kihelkonnas ühe Uusna karjamõisa peal rentnikuks, siis oli Põltsama kihelkonnas Udawere mõis tema käes rendi peal. Selle järele ostis ta Wiljandi kihelkonnast juure Rüütli mõisa, Uusna, ja pärast seda veel ühe mõisa Tartu maalt, kelle nime ma ei tea.

Friedrich Ukel, Raubi peremehe poeg, ostis Raubi Nõsi karjamõisa ära. Tema isi suri warsti ära, ja nüüd on tema wend Johan Ukel selle mõisa omanik.

Hendrik Tamberg, Karksi kihelkonnast Morna wallast, on Põltsama kihelkonnas juure Kaarepere mõisa rentnik.

Mõisate ostjaid ja rentnikkusi wõib veel rohkem Halliste ja Karksi kihelkondadest wälja läinud olla, mis mitte minu kõrwa ei ole puutunud.

Peale nende on siit kahest kihelkonnast lugemata palju mehi wälja läinud, küll Läti maale, Wõru maale, Tartu maale, Wiljandi maale, Bernu maale ja Tallinna maale, kus nemad päris kohad enestele on ostnud ja tubliste elamad. Nende esimene töö oli igal pool, et nad elumajad ja muud hooned koha ümber ehitasid, ja põllud mitmesse jalku jagasid, mis ial kända sündis, ülesse kandsid ja linategemijega kõige Gesti rahwa tutwaks tegid, mis rahwa elu hoopis teise järje peale on saatnud, et nüüd õppijad mitmes kohas õpetajatest juba ette on jõudnud.

Üleüldse on siit rahwal üks hea agar pealehakkamise waim, sest muidu ei oleks nad endid nii laiali wõinud laotada, mis sellest ka näha on, et Halliste kihelkonnas ainult ühes ainsas wallas 3 wõi 4 ostjat peremeest on, kes teigest kihelkonnast sisse on tulnud.

Tähtsamad pidud ja matused.

Aastal 1858, 3. Januaril tõi Abia pärishärra, Reinhold Baron von Stadelberg, Saaremaalt noore proua kodu, kus teda oma ja teiste waldade rahwas wastu wõtmas olid. Kõik tee Paloja kõrtsist kurni mõisani oli kirjute laterdega walgustatud, kõik mõisa õue oli kirjuid latrid täis, ja mõisa elumaja tuledega uhkeste ehitud. Ööjel kellu 10 jõudis noorpaar kodu, kus teda rahwa hulk, ja nende ridade kirjutaja oma koolilastega mitme heale lauluga wastu wõttis. Kõik rahwas ja ka noorpaar kuulas ja imestas mitmehealelist laulu, mis nemad wast esimest korda siin maal kuulsid, sest seda ei tunnud sessel ajal siin weel keegi. Rahwale jagati wiina ja õlut, koolilapsed said jüüa ja juua, ja koolmeister sai pulma lauas jüüa. — Reed koolilapsed on nüüd kõik wanad halli peadega mehed ja naised, kellel juba lastelapsed warji koolis käima hakkawad.

Neli päewa pärast seda, see on 7. Januaril, tuli Baroni härra oma noore prouaga esimest korda Raidi koolimajasse, kus see maja siis sisse pühitsetud sai. Ka oli hulk wõeraid jaksu ligi tulnud. Baron lastis enne maja rohiliste frantsidega, kuuskedega ja triiphoone kaswudega ära ehitada, sissepidi iga akna peale ühe piramiidi 10 küünlaga panna, wäljaspidi mitu rida kirjuid latrid ülesse riputada, et maja nagu tule mägi eemalt wälja paistis. Peale selle olid kirjud latred mõisast kuni koolimaja juure mõlemale poole tee ääre ülesse pandud.

Kokku olid tellitud kõik walla koolilapsed, peremehed, perenaised ja mitme walla ametnikud. Koolimaja pühitsemist toimetas noor õpetaja G. M. Schneider, sest wana õpetaja elas siis alles. Kooli patroniks jäi noor Baroni proua, ja koolile anti tema nimi: Henriette kool. — Pärast pühitsemist jõid waldade ametnikud ja jaksad шампанjat, ja ka teistele peremeestele, perenaiistele ja kooli-

lastele jagati weini ja saia. Rahwas oli rõõmus, et esimest korda niisugust pidu nägi. — Henriette koolile lubas Baroni herra siis prii kütte puud, ja Peraküla koolile ka 12 sülda kütte puud.

Aastal 1869 pidas Abia Baroni härra oma 25 aastast mõisavalitsuse jubileumi. Selle tarwis andis ta Aprilli kuul kõige oma walla peremeestele, perenaistele ja ametnikkudele suure pidu. Väljas lõunapool elumaja otsas oli suur ilus telt ülesse löödud, kus pidulised söödeti ja joodeti, ja kus Halliste muusika koor mängimas oli. Walla peremehed kinkisid Baroni härrale selle päewa mälestuseks ühe kalli hõbedast kirjutuse riista, ühe hõbedast weini karika, ühe rüütli mõega ja kapi. Teretamise ja mälestuse kõne pidas kooliõpetaja D. Jung walla nimel, mille peale Baroni härra ise pikema pidukõne pidas. Selle koha peal, kus Baron siis seisis, kasvab nüüd üks juur jaarepuu. Pidu oli ilus ja kõigipidi lõbus, mida kaua mäletatakse. — Aastal 1878 2. Juulil juri Reinhold Baron Stadelberg ära ja walla peremehed kandiswad ta kirstuga kätte peal kunni Halliste kiriku aeda. Ka tellisid peremehed Holstre muusikakoori teda mänguga furnuaiale saatma. — Aastal 1889 11 Juulil juri ka tema proua Henriette, sünd. Baronesse von Stadelberg, ära, teda ka Abia peremehed kätte peal furnuajale kandisid.

Aastal 1890 wõttis nende poeg, Charles Baron Stadelberg, Abia mõisa oma kätte.

Aastal 1869 15. Webruaril juri Pornuse mõisa pärishärra ja endine Halliste kiriku wõõrmündri härra Hugo von zur Mühlen ära. Walla peremehed kandisid teda õhtul tule lontide walgusel Halliste kirikusse, kus Halliste pasuna koor teda mänguga wastu wõttis. Teisel päewal maeti teda kõige walla saatusel pasuna mängu all Halliste furnu aeda maha.

Aastal 1870 sai selleaegne Halliste kiriku wõõr-

mündri herra, Düsu päris-herra August von Sievers, Riias landrathiks walitud. — Kui ta sealt jelle jörel kodu tuli, siis tulid Kaarli walla peremehed oma walla-wanema Wärt Iluse juhatusel 3. Septembril 1870 Düsu mõisa, kuhu nemad ka Halliste muusika koori olid tellinud. Siis wöeti landrathi herra hommiku wara laulu ja mænguga magamast ülesse, mille järel Kaarli walla-wanem, Wärt Ilus, temale õnne soowis ja kõige walla nimel tänas, et tema kõiki peremehi lühikese aja jees pärisperemehiks awitanud, ja igapidi hea nõuga lahkeste abiks olnud. Selle tänu täheks kinkisid Kaarli walla peremehed landrathi härrale kalli hõbe weini karika, — mille seeft herra ja peremehed shampanja weini jõid. — Selle järel oli lõbus pidusöök ja lahked kõnepidamised, kus ülemad ja alamad kõik rõõmsaste koos olid. — Aastal 1876 11. Juunil juri landrath A. von Sievers ära, kus teda kõik wald ta wiimse hingusele saatmas oli.

Aastal 1876 said 50 aastat, kus Georg von Stryk (sünd. 30. Juulil 1797) Polli mõisa omanikuks oli saanud. Aastal 1877 said 50 aastat täis, kus ta Karksi kihelkonna wöörmünder oli olnud. 7. Oktobril 1877 olid Polli walla peremehed ja Karksi kihelkonna ametnikud endid Polli walla maja juure kogunud, kust nemad õhtul kahes reas tulelontidega, Halliste praost Schneider ja Karksi õpetaja Girgenjon Karksi laulukooriga kõige ees, Duubilari elumaja ette läksid ja jääl poolringi seisma jäid. Efti laulis laulukoor, siis tänas õpetaja Schneider teda tema 50 aastase hoolekandmise eest, Karksi kiriku ja kihelkonna eest, ja andis temale ühe ilusaste walmistud tänu kirja, kuhu mõlemad õpetajad ja Polli ja Karksi walla ametnikud ja peremehed endid alla olid kirjutanud. Siis tänas õpetaja Girgenjon teda, et ta Karksi kihelkonnale jälle oma õpetaja aseme ja maa annud ja oma maa peale õpetaja majad ehitada lastnud. Selle peale

tänas teda ladusa ja lahke kõnega Polli walla peremees Barts walla nimel tema pikaajalise juhatuse eest. Laulukoor laulis kõnelejate kõnede wahel. — Et see rahwa tänu tunnistus wana härrale hoopis ootamata oli tulnud, siis lubas wana härra ammetnikka ja peremehe teineford oma wõerusele paluda. — Aastal 1886 12. Webruaril suri Georg von Stryk ära, kus kõik wald teda hauale jaatmas oli. — Tema on oma wallale ühe kooli maa kinkinud ja teise kooli mõisa maa peale ehitanud, ja kolmanda koolile 10 wakamaad ja ehituse materiali kinkinud, ja ka Kirbla ja Saatre waldadele kooli maad kinkinud, mis tema päralt olid.

Aastal 1880 13. Märtsil pidas Halliste õpetaja G. W. Schneider oma 25 aastast ammeti püha. Hommikku äratajaid teda Halliste kooliõpetajad lauluga ja uue, kingitud harmoniumi mänguga ülesse. Mendega ühes olid Karksi praosti härra Girgenson ja kihelkonna wõõr-mündri härra G. Wernke Wana Karistest Jubilari wara hommikul teretamas. Halliste Gesti kogudus kinkis temale selle päewa mälestuseks kalli hõbedast weini karika ja kalli hõbe plaatidega ehitud Gestickeelse piibli, jaksad olid ilusa harmoniumi ja mitmed muud asjad kinkinud, ja Karksi kihelkond kinkis tosinna hõbedast nuge ja kahwliid. — Päralt oli Jumala teenistus kirikus, kuhu palju rahwast oli ilmunud. — Selle järel oli kirikumõisas lõbus pidusöök kõikidele kihelkonna ammetnikkudele, kus jaksad ja taluni-tud kõik ühes olid.

Aastal 1880 19. Webruaril oli meie armulise keisri Aleksandri II. 25. aastase walitsuse mälestuse pidu päew. Rahwast oli väga rohkestest kirikusse Jumalateenistusele tulnud. Selle päewa õhtul sai Wana Kariste mõisas härra G. Wernke juhatusel üks wägu uhke ja ilus rahwa pidu peetud. Kihelkond oli selle päewa ilustamiseks raha kokku pannud, mille eest mitu sada kirjut latert ja mä-

gede otja mitu petroleumi waati põlema pandi. Peale selle sai weel üks wäga uhke tulewärf etendatud, mis rahwast wäga rõõmustas, sest et enne niisugust ei olnud näinud. Halliste koor laulis mitmed laulud ja koolmeister J. Jung pidas selle pidu tähtsusest ja Aleksander II. walitjuse hakatusest kõne, ja sellest, mis armuline Keiser kõit selle 25 aasta sees oli kordasaatnud. Sellepeale hüüti hurra! kus püssid ja suurtükid ühes paukusid ja tulewärgid taewa poole lendasid. Rahwas oli rõõmus ja lahtus, mitme tuhande suuga lauldes: Oh wõtkem Sumalat juust südamest nüüd kiita!

Kui pidukomitee pärast koos oli, teatas härra C. Werncke, et rahast, mis pidu tarwis kokku tulnud, 90 rubla üle jäänud, ja küsis, mis selle rahaga selle päewa mälestuseks teha? Kui keegi parajat asja selle peale ei teadnud ette panna, soovis härra Werncke, et selle päewa mälestuseks Hallistesse üks haigete maja saaks ajutatud, ja selle tarwis weel raha korjatud. Kui nüüd teised arwasid, et tarwilist raha selle tarwis kunagi kokku ei saa tulema, ja maja ajutamiseft nõnda pea midagi wälja ei wõi tulla, — siis ütles härra Werncke: See maja peab üks kord selle päewa mälestuseks Hallistesse saama, kui mitte teistwiisi, siis panen ma selle 90 rubla intressi peale, kunni sellest niisugune kapital wälja kaswab, et niisuguse maja üles wõib ehitada! — Wõni aeg selle järele astus Abia Baroni tütar, Marie Baronesse von Stackelberg, härra Wernckele nõuusse ja aitas selle tarwis mõne näitemüügi, andis mitu kontserti ja etendati näitemängusi. Juba aastal 1890 sai Halliste kihelkond kena haigete maja, mis eest meil üksnes preili Marie Baronesse von Stackelbergi, nüüdset prouat von Kennenkampfi, aga iseäranis härra C. Werncket tänada on, sest et see nõu 19. Webruaril 1880 härra Werncke poolt wälja on tulnud.

Aastal 1881 1. Märtsil sündis see hirmus lugu,

et meie kallis Keiser Aleksander II. koleda mõrtsuka pommi läbi surma sai, mis kõikide alamate südamed hirmsa ehmatuse ja leinamisega täitis.

2. Märtsil selleksammal aastal astus meie armuline Keiser Aleksander III trooni peale.

Sumiste pühil sellel 1881 aastal oli Raubi mõisa herra B. von Bock hõbepulma päew. Raubi walla peremehed olid endid sellel päeval Raubi walla maja juure kokku kogunud, kust nemad tõrwalontide walgulsel mõisa herrale ja prouale õnne soovima läksid. Herra elumaja trepi ette jõudes, kuhu herra von Bock oma proua ja lastega wälja oli tulnud, laulsid kõik peremehed: Oh wõtkem Jumalat! — ja peale selle laulis ka walla koolmeister Karl Rutti oma kooriga paar laulu. Pärast laulu lõpetust pidas wallakirjutaja J. Torrim peremeeste nimel hõbepulma paarile õnnesoowi kõne, mille järele kaks peremeest ette astusid, kus üks neist peremehe poolt herrale kalli kapi andis ja teine hea kimbu kuulsaid Gesti naiste wõõsid prouale perenaiste poolt üheks lina teki, mälestuseks kinkis. Herra von Bock tänas kõiki osawõtjaid ja palus kõiki walla peremehi ja perenaisi teiseks päewaks oma juure wõerusele tulla. Teise päewa hommikul kogusid peremehed ja perenaised jälle walla maja juure kokku, kust nad muusika saadetusel rongis mõisa läksid. Mõisawalitseja juhatab nad rohuaeda, kuhu seks pidulauad walmistatud olid. Kui rahwas rohuaeda olid jõudnud, tuli ka hra von Bock oma prouaga nende juure, kus neid hurra hüüdmisega teretati. Selle järel soovis kadunud kõster P. Krug kihelkonna rahwa nimel juubeli paarile õnne ja tänas hra von Bocki tema tüdimata kirikueestseisja ammeti ja kiriku hoolitsemise eest, ehk temal küll kihelkonna kohtu, kreiskohtu ja sillakohtu ammetid käes pidada olid. Wiimaks tänas koolmeister R. Rutti herrat ja prouat, et nemad koolilapsi sagedaste

lahkete ja rohkete andidega on rõõmüstanud, ja et preilid isi koolimajas lastele õmbluse ja näputöö tundisi andmas on käinud.

Pidulaual said veel mitmed lühikesed kõned peetud, kus üksteisi wastastiku elada lasti ja hurra hüüti. Nõnda kestis see rõõmus pidu kunni õhtuni, keda osawõtjad oma eluotsani heameelega mäletavad.

Aastal 1883, 15. Mail oli meie armulise keisri Aleksandri III. kroonimise päew ja pidu, mis meie kihelkonnas mitmes kohas väga suure auuga ja rõõmuga ära peeti.

Ka walla koolide õpetajad on mitmed oma 25 aastast ammeti aega awalikult mälestanud, kus neile oma rahwa poolt palju osawõtmist on näidatud ja mitmete wäärt annetega auustatud, ja ka ülemate poolest nende töö üle lugupidamist awaldatud.

Aastal 1882 pidas Abia Kaidi koolmeister J. Jung Jaanipäewal oma 25 aastase ammeti mälestuse päewa, millest palju rahwast osa wõtsid.

Aastal 1883 mälestas Pöögile koolmeister J. Ribberg oma 25 aastast ammeti päewa, kes 1858—1871 aastani Penujas ammetis oli.

Aastal 1884 pidas Karksi kihelkonna koolmeister G. Rosenberg oma 25 aastast ammeti mälestust, sest et ta enne juba Kodaweres ja Hallistes jeda ammetit oli pidanud.

Aastal 1885 pidas Kaarli wald oma koolmeistri M. Saarmani 30 aastast ammeti mälestuse päewa, kuhu walla peremehed ja perenaised kõik ülespidamise oliwad muretšenud.

Aastal 1886 pidas ka Raubi koolmeister K. Kuti oma 25 aastase ammeti mälestuse pidu ära.

Ka Halliste köster P. Krug pidi oma 25 aastast

ammeti aega mälestama, aga surm wöttis tema just sellel ajal ära, et teda sellel päewal, millal tema juubel pidi olema, koguduse suure osawõtmise all tema wiimse hingusele saadeti.

Aastal 1889 juuri 28. Oktobril endine Halliste kiriku wöörmündri härra ja kaua aegne kihelkonna kohtunik A. von Dehn Lõhawere mõisa ära, kust ta Hallistesse toodi ja seie surnuaeda omakste juure maha maeti. Tema oli wiimisel ajal kaua aega Tartus kreis- ja landrichti kohtunik, kus ta Halliste rahwast alati hästi lugu pidas. Wanad mehed, kellel tema siinse kihelkonna kohtu ammeti ajal tegemist on olnud, mäletawad teda hea meelega, et ta lahke ja sõbralik on olnud.

Muud sündused.

Aastal 1844 oli üks väga wihmane juwe ja suur wilja ikaldus. Selle järel oli talwel 1845 nälg; väga palju elajaid surid ja lambad kärwasid wast hoopis ära. Ka tuli kartohwolite tõbi sellel aastal esimest korda meie maale, et seeme pea tahtis ära kaduda, kuna mitmed head ja õrnad seltsid hoopis ära kadusid. — Sellel aastal tuli ka Wene ufs meie maale.

Aastal 1854 kuni 1856 oli Krimmi sõda, kus väga palju Wene sõjawäge meie maalt edasi tagasi läbi käis.

Aastal 1860 seati tohter Halliste kihelkonda, kus ta esiti mitu aastat Halliste kirikumõisas aset pidas, kuni Raubi mõisa maa peale tohtri maja ehitati. Esimene tohter oli Dr. D. von Kügelgen, kes juba Halliste surnuaeas magab. Dr. Behse, kes Pernusse kreistohtriks sai. Dr. Meyer, kes Anuramaale läks. Dr. von Kieferitzky, kes Tartusse läks. Wiimne Dr. Johansson.

Aastal 1866 tuli uus kogukonna seadus meie maale, kus walla ja mõisa walitused ära lahutati.

Aastal 1868 oli suur põua suwe, mis kõik wilja ära kõrwetas, et siin ümberkaudu palju nälga oli. Inimesed otsisid tööd, kus nad heameelega kõhutäie eest tööd teha tahtsid. Sellel suwel põlesid palju metsasi, soosid ja rabasid, et ilm alati paksum suitsus oli, et päike dieti läbi ei paistnud, waid nagu werine tomp omad tulised kiired ülewelt maha saatis. Sellel suwel surid ka palju kõhutõbesse ära.

Aastal 1869 said 50 aastat täis, kus Liivi maa rahwas priiks lasti. Selle tarwis peeti Halliste kihelkonnas Penuja mõisas 19. Märtsil priiuse pidu, ja suwel oli Tartus 50 aastase priiuse mälestuseks suur üleüldine laulupidu, kellest Halliste ja Karksi meestekoorid osa wõtsid.

Aastal 1874 tuli üleüldine wäeteenistuse seadus meie maale, kus kõik 21 aastased mehed liisku pidid wõtma.

Aastal 1876 ja 77 oli suur Wene-Türgi sõda, kus ka palju meie wendasi sõjas olid.

Aastal 1886 seati meie maa koolid kroonu walituse alla.

Aastal 1889 tulid Wene kohtud meie maale. Ubia mõisa seati rahukohus, rahukohtu pristaw, urjädnik ja Ubia Wanamõisa ja Penuja ühendatud walla kohus.

Aastal 1892 oli väga wihmane suwe, mis madala maade põllumehed kõigest ilma jättis. Ka kõrgema põllumeestel kadusid kartohwolid kas hoopis ära, ehk olid väga pisukesed; kapstad kadusid paiguti hoopis ära, niisamuti ka linad; suwenisud olid muidu hästi kaswanud, aga ei annud midagi wälja. Heina jäi palju tegemata, sest et

heinamaad sügawal wee al olid; ka tehjes läks palju heina hukka. Siiski oli kohtasi, kus põllu wili hea oli ja head heina saadi.

Lõppeks soowin weel, et iga 25 aasta takka, kui Halliste kiriku juubelit pühitsetakse, et siis ka tähtsamad sündmused, mis siin kihelkonnas, ja ka meie juure riigi sees ette tulnud, saaksid ülesse kirjutatud, et Halliste kihelkonna ajalugu nõnda wõiks edasi minna. Igakordne kirjutaja wõiks selleaegne Abia Raidi koolmeister olla.

Abia Raibil, 24. Detsembril 1892.

J. Jung.

